

UNIVERZA V NOVI GORICI
FAKULTETA ZA HUMANISTIKO

**PREGLED GOSPODARSKE ZGODOVINE SOVJETSKE
ZVEZE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI**

DIPLOMSKO DELO

Jani Toplak

Mentor: prof. dr. Žarko Lazarević

Nova Gorica, 2014

ZAHVALA

Iskreno se zahvaljujem mentorju prof. dr. Žarku Lazareviću za sprejetje teme in strokovno vodstvo pri pisanju diplomskega dela, prijateljici lingvistki Ani Volk za pomoč pri lekturi in oblikovanju teksta ter svojima staršema Jožici in Miranu za podporo pri nastanku diplomskega dela.

NASLOV

Pregled gospodarske zgodovine Sovjetske zveze po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

Predmet raziskave je pregled gospodarske zgodovine Sovjetske zveze od konca druge svetovne vojne, ko Sovjetska zveza postane druga svetovna supersila, pa do njenega propada leta 1991. Najprej začnem s kratko predstavitvijo sovjetskega planskega gospodarskega sistema in kratkim opisom gospodarskega razvoja od konca 19. stoletja do leta 1945. Nato nadaljujem z natančnejšim kronološkim opisom gospodarskega razvoja Sovjetske zveze v poglavjih razdeljenih po imenih voditeljev Sovjetske zveze. V vsakem poglavju posebej obravnavam tudi razvoj socialistične gospodarske organizacije Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč. V zaključku obravnavam posledice propada sovjetskega gospodarstva.

KLJUČNE BESEDE

Sovjetska zveza, socializem, sovjetski planski gospodarski sistem, gospodarska rast, industrija, kmetijstvo, življenjski standard, Svet za vzajemno gospodarsko pomoč.

TITLE

A Survey of the Economic History of the Soviet Union after the Second World War

ABSTRACT

The paper presents a survey of the economic history of the Soviet Union from the end of the Second World War, when the Soviet Union became the second world superpower, till the disintegration of the state in 1991. First, it begins with a short description of the Soviet economic planning system and a short survey of the economic development from the end of the 19th century till 1945. Next, it proceeds with a more detailed chronological description of the development of the economy of the Soviet Union in the form of chapters named after the leaders of the Soviet Union. Furthermore, in every chapter, the progress of the socialist economic organization Council of Mutual Economic Assistance is discussed. In the end, the epilogue deals with the consequences of the disintegration of the Soviet economy.

KEY WORDS

Soviet Union, socialism, Soviet economic planning system, economic growth, industry, agriculture, standard of living, Council of Mutual Economic Assistance.

KAZALO

1	UVOD.....	1
2	KRATEK PREGLED GOSPODARSKEGA RAZVOJA DO 1945	4
2.1	Gospodarski razvoj do oktobrske revolucije 1917.....	4
2.2	Od revolucije do Stalina 1917-1928.....	6
2.3	Stalin in Sovjetski planski gospodarski sistem 1928-1945.....	8
3	RAZVOJ V OBDOBJU JOSIPA STALINA 1945-1953	13
3.1	Težki časi povojnega razdejanja.....	13
3.2	Obnova in razmah povojnega gospodarstva	15
3.3	Vojne reparacije in mednarodna pomoč	17
3.4	Svet za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV).....	19
4	RAZVOJ V OBDOBJU NIKITE HRUŠČOVA 1953-1964	21
4.1	Destalinizacija	21
4.2	Inovacije v kmetijski politiki in strma rast industrije	22
4.3	Propadle reforme v gospodarski upravi	25
4.4	Nadaljnji razvoj zunanje trgovine v okviru SEV.....	27
4.5	Prebivalstvo in izboljšanje življenjske ravni v času Hruščova	28
5	RAZVOJ V OBDOBJU LEONIDA BREŽNJEVA 1964-1982.....	30
5.1	Reforma 1965 in njene posledice	30
5.2	Problematično kmetijstvo in industrijska rast.....	33
5.3	Zunanja trgovina z zahodom in integracija SEV.....	36

5.4	Standard prebivalstva	39
6	INTERREGNUM - MEDVLADJE 1982-1985	42
7	RAZVOJ V OBDOBJU MIHAILA GORBAČOVA 1985-1989	44
7.1	Pospešitev	44
7.2	Velikopotezne reforme v gospodarstvu - »perestrojka«.....	45
7.3	Mednarodna trgovina in razpad SEV.....	49
8	ZLOM SOVJETSKEGA GOSPODARSTVA IN RAZPAD ZSSR 1989-1991	51
9	ZAKLJUČEK	55
10	VIRI IN LITERATURA	59

1 UVOD

Po zaključku druge svetovne vojne Sovjetska zveza, kot ključna sila, ki ima poglobljeno vlogo pri zrušitvi nemškega tretjega rajha, postane de facto svetovna supersila, ki se lahko kot edina postavi ob bok Združenim državam Amerike. Do leta 1949 je postala tudi jedrska sila, ki je strla monopol ZDA na tem področju in okrog leta 1970 dosegla tudi vsesplošno pariteto na področju konvencionalnih in strateških jedrskih sil, kar ji je omogočalo najvišjo politično težo na svetovnem političnem prizorišču. Vloga svetovnega hegemon, da vzdržuje takšno vojaško premoč, pa je odvisna predvsem od njegove gospodarske moči.

V diplomski nalogi sem se osredotočil na gospodarski razvoj Zveze sovjetskih socialističnih republik. Opisal sem ga v poglavjih kronološko razdeljenih po imenih voditeljev Sovjetske zveze, ker se nanašam na mnenje zgodovinarja Hansona, ki trdi, da se je gospodarska politika vedno začela bistveno razlikovati ob zamenjavi vodstva.¹ Občasno sem se v delu dotaknil tudi sistema petlekt, prvine planskega gospodarskega sistema Sovjetske zveze. V diplomskem delu sem se ukvarjal predvsem z učinkovitostjo gospodarskih politik v obdobjih posameznih voditeljev, s splošnimi gospodarskimi razmerami, nihanjem gospodarske rasti in stanjem življenjskega standarda prebivalcev Sovjetske zveze.

Po zasedbi, politični podreditvi in pa tudi prostovoljni priključitvi nekaterih držav k sovjetskemu bloku se je vzhodna Evropa vključila v sovjetski gospodarski sistem, kar je pomenilo občuten premik od politike gospodarske samozadostnosti, ki je bila značilna za sovjetsko gospodarstvo pred letom 1941, tako da sem se v vsakem poglavju posebej ukvarjal z gospodarskimi odnosi Sovjetske zveze s tujino in ostalimi blokovskimi državami v okviru organizacije SEV (Svet za vzajemno gospodarsko pomoč).

Moje zanimanje za tovrstno tematiko izvira že iz časov ranega otroštva, ko sem kot še zelo majhen otrok spremljal v krogu družine novice na televizorju, kjer se je vedno ob omembi Sovjetske zveze tako na televiziji kot v krogu družine navdajalo z nekakšnim občutkom strahospoštovanja. Z leti ko sem odraščal in opažal, da je po propadu te velikanske svetovne sile nastala nekakšna vrzel, lahko bi rekel tudi zmedenost, opazna v celotnem svetovnem ustroju. Ta propad svetovnega ravnotežja je s koncem sovjetskega imperija postal realnost. Petinštirideset let trajajoče trenje med velesilami je bilo ob neprestani grožnji jedrskega

¹ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 4.

spopada navsezadnje garant pred vsakršnim svetovnim spopadom. Ostala je le supersila ZDA, ki se je izkazala neuspešna v vlogi »svetovnega policista«, saj sama ni sposobna vzdrževati ravnotežja in tako se svet ob vzhajanju novih velesil (npr. LR Kitajska, Indija, Brazilija) spreminja v nestabilno multipolarnost.

Kar se tiče vsebine sem po uvodnem kratkem preletu sovjetskega planskega sistema in gospodarskega razvoja Sovjetske zveze do leta 1945 pričel s povojnimi leti, ko ima glavno besedo še vedno Josip Stalin. V četrti petletki se je posvečal predvsem bliskoviti ponovni obnovi opustošenega evropskega dela Sovjetske zveze, tako da so bili do leta 1950 preseženi vsi gospodarski kazalci iz leta 1940. Vendar so bile prioritete še vedno v obrambni in težki industriji, sovjetske množice pa so ostajale v skromnem življenjskem standardu. Nadaljeval bom z nastopom Nikite Hruščova, ki do leta 1955 prevzame vse najpomembnejše vaje oblasti. Po letu 1964 je Hruščov začel z destalinizacijo. Odmevala je tudi v gospodarstvu, kjer se je kritično odzval do stalinističnih prioritiet in tako precej več sredstev usmeril v ambiciozne kmetijske programe, stanovanjsko gradnjo in lahko industrijo potrošniških dobrin. Do leta 1960 so se reforme izkazale kot uspešne toda njegova zadnja leta vladanja je zaznamovalo nazadovanje kmetijstva in neučinkovita decentralizacija birokratskih gospodarskih institucij.

Po odstavitvi Hruščova leta 1964 je zavladalo kolektivno vodstvo, pri katerem se je sčasoma izkazalo, da je imel glavno besedo novi generalni sekretar Leonid Brežnjev, katerega vladavina je trajala dolgih 18 let. Prvo polovico tega obdobja je zaznamovala reforma pod taktirko Alekseja Kosigina, takratnega predsednika vlade, izpeljana leta 1965, s katero so skušali vpeljati določene tržne mehanizme v plansko gospodarstvo in ukrepati proti nepotrebni birokraciji iz časa Hruščova. Do sredine sedemdesetih let se je s popuščanjem napetosti med velesilama in z zunanjo trgovino, izvozom nafte in plina in določenimi vlaganji iz tujine, sovjetski gospodarski razvoj nemoteno nadaljeval. Življenjski standard prebivalcev se je v tem času za sovjetske razmere očitno izboljšal. Nato pa se je, predvsem zaradi splošne neučinkovitosti gospodarstva ter prevelikega bremena v korist vojaškega sektorja, rast začela upočasnjevati in je do začetka osemdesetih praktično stagnirala. Zaostritev odnosov z ZDA po sovjetskem vojaškem vdoru na Afganistan konec leta 1979 je privedla do zmanjšanja zunanje trgovine in embarga na izvoz tehnoloških naprav v SZ. Leta 1982 Brežnjev umre, začne se nestabilen čas osemindvajsetih mesecev vladanja dveh ostarelih sekretarjev, najprej Jurija Andropova in nato Konstantina Černenka. Obdobje osemindvajsetih

mesecev med smrtjo Brežnjeva in nastopom Gorbačova ni posredovalo kakršnih večjih reform v ekonomskem sistemu. V njunem času je gospodarstvo bolj ali manj stagniralo naprej.

Leta 1985 je mesto generalnega sekretarja zasedel Mihail Gorbačov. Člani politbiroja so se zavedali resnosti kopice problemov, v katere je bila potopljena Sovjetska zveza, zato so izvolili mladega, energičnega in karizmatičnega generalnega sekretarja, ki bi vodil državo iz krize. Po začetnem pozitivnem reformnem zanosu in nato postopnemu uvajanju mehanizmov mešanega gospodarstva so se zadeve proti koncu osemdesetih let zaostrole. Temeljite reforme politične ureditve, ki jih z veliko naglico uvedejo v tem času do leta 1990, so popolnoma ohromile že tako šibko sovjetsko gospodarstvo. Do takrat je Sovjetska zveza zaradi lastne krize izgubila nadzor nad satelitskimi državami in ni več zmogla vzdrževati vojaške paritete z Združenimi državami. Zaradi ekonomske šibkosti je izgubila status velesile in prestiža na globalno politični sferi. Naslednjega leta je prišlo do popolnega zloma gospodarskega sistema in razpustitve Sovjetske zveze.

2 KRATEK PREGLED GOSPODARSKEGA RAZVOJA DO 1945

2.1 Gospodarski razvoj do oktobrske revolucije 1917

Kljub splošno znani zaostalosti in nizkemu bruto nacionalnem dohodku² na prebivalca je bila Carska Rusija na predvečer prve svetovne vojne ena največjih svetovnih gospodarskih sil. Glavne raziskave jo postavljajo na peto ali šesto mesto za ZDA, Veliko Britanijo, Nemčijo, Francijo in nemara celo pred Avstro–Ogrsko.³ Od osemdesetih let devetnajstega stoletja je Ruski imperij zajel kapitalistični gospodarski razvoj, ki ga je poganjala vladna politika hitre industrializacije pod pokroviteljstvom finančnega ministra Sergeja Witteja. Prav on je imel največje zasluge pri privabljanju tujih investorjev. Zagotavljal jim je, da so profiti v Rusiji visoki in delavci pokorni. Industrijska in rudarska proizvodnja je rastla po letni stopnji 8 odstotkov v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja ter 6 odstotkov med 1907 in 1914.⁴ Zemljiške reforme predsednika vlade Petra Stolpina po letu 1906 so omogočale v kmetijstvu velike presežke in tako je rusko kmetijstvo postalo velik izvoznik kmetijskih pridelkov. V tem času je tudi strmo naraščala količina pridelanega jekla in zaključila so se glavna dela na železniškem omrežju.⁵

Režim carja Nikolaja II. je stopil v prvo svetovno vojno ambiciozno, ker se jim je zdelo, da je za dosego njihovih osvajalnih ciljev imela velikanska država, ki je zajemala šestino zemeljskega površja, dovolj sredstev za dolgotrajno vojskovanje, predvsem v največjem številu prebivalstva od vseh vojskujočih se držav in v neizmernih zalogah živil. Prednosti so se kaj hitro sprevrgle v svoje nasprotje. Nastopile so velike težave v oskrbi vojske zaradi trgovskih špekulacij in primitivnega načina kmetijske pridelave. Vojni špekulanti so zadrževali žito in višali cene, kar se je preneslo tudi na neživilski sektor. Polja pa so se vedno težje obdelovala, ker se je vedno več kmetov mobiliziralo v vojsko. Carska vlada se je odzvala z uvedbo strogih regulacij na gospodarskem področju v obliki striktnih omejitev v

² Bruto nacionalni proizvod (kratica BNP), kazalec agregatne proizvodnje narodnega gospodarstva; od kazalca bruto domačega proizvoda se razlikuje za saldo faktorskih tokov s tujino (vključuje proizvodnjo na podlagi domačega kapitala v tujini, zmanjšano za proizvodnjo na podlagi tujega kapitala v domači državi). (Veliki splošni leksikon, *Bruto nacionalni proizvod*, Elektronska izdaja.)

³ Gregory, *Russian National Income*, str. 154.

⁴ Service, *The Penguin History of Modern Russia*, str. 4.

⁵ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 99.

kmetijstvu, ki so se izkazale za neučinkovite, kajti izjemno močni zemljiški veleposestniki so zlahka izigrali državne predpise in so si tako prigrabili dobiček.⁶

Položaj se je na fronti do leta 1917 zelo poslabšal, že slabo opremljena ruska vojska je nizala hude poraze. Vojna je sprožila delen razpad gospodarskega sistema. Distribucijski in transportni sistem ni deloval več za civilne potrebe, tudi zato ker so bile prometne povezave zaradi beguncev s fronte in splošnega vojnega kaosa zamašene.⁷ Velika mesta so bila na robu lakote zaradi pomanjkanja živeža. Dohodki delavcev in kmetov so strmo padali. Vlada je ukrepala proti inflaciji s tiskanjem papirnatega denarja, a vse to je izzivalo širo nezadovoljstvo ljudskih množic in na tem nezadovoljstvu so gradili svojo politiko pripadniki skrajne levice. Napetosti so dosegle vrhunec v drugi polovici februarja v Petrogradu, kjer lačne množice niso več tolerirale obupnega stanja v državi in so začele demonstrirati ter se spopadati s policijo. Boljševiki znotraj Ruske socialdemokratske delavske partije so pričeli z ustanavljanjem svetov (sovjet) delavskih in vojaških odposlancev. Konec februarja je bil ves Petrograd v objemu upornikov.⁸

Sodelovanje Rusije v vojni je popolnoma diskreditiralo vladavino Nikolaja II. in njegovega šibkega režima.⁹ Ko je sprevidel, da so ga vsi pustili na cedilu (Delavsko-vojaški sovjet je odvzel oblast oficirjem, generali niso več hoteli streljati na svoje ljudi), je car 2. marca 1917 odstopil in oblast je prevzelo liberalno meščanstvo skupaj z zmernimi levimi silami. A vendar se tudi meščanska republikanska vladavina ni ravno izkazala pri vodstvu države, ker kljub uvedbi državnega monopola na trgovino z žitom, so se špekulanti izognili novim predpisom o obvezni odprodaji živil državi in zategadelj začasna meščanska vlada Kerenskega ni bila sposobna oskrbovati živil velikim mestom. Boljševiki so zahtevali popolno razlastitev izkoriščevalske buržoazije. Začasna vlada je še vedno vztrajala pri vojni na strani antante. Po drugi strani pa so boljševiki na čelu z Vladimirjem Leninom pozivali na takojšen mir, s katerim so demoralizirali rusko vojsko. Po zmagi na volitvah v sovjet Moskve in Petrograda septembra 1917 so boljševiki 25. oktobra tega leta prevzeli oblast brez velikega preliivanja krvi.¹⁰

⁶ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 99 in str. 104.

⁷ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 209-212.

⁸ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 105-106.

⁹ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 212.

¹⁰ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 106- 108.

2.2 Od revolucije do Stalina 1917-1928

Ko so boljševiki nasilno prevzeli oblast oktobra 1917 je bila ena njihovih prvih potez v gospodarski politiki omejitev zasebne lastnine. Ti skrajni ukrepi so odražali močan odpor razlaščenecv in že decembra 1917 se je ob hudi zimi sesula državna oskrba z živili. V strahu pred lakoto so se delavci in kmetje začeli obračati proti oktobrskim revolucionarjem.¹¹ Boljševiški režim se je odzival čedalje bolj radikalno. Vlada je junija 1918 uvedla vrsto ukrepov, ki so postali znani kot »Vojni komunizem«.¹² Da bi čim hitreje odpravili zasebno lastnino so segali po delavski kontroli in s tem so pripadnikom Rdeče armade ter boljševikom naklonjenemu proletariatu omogočili neovirano ropanje po podjetjih in trgovinah. Delavska kontrola je bdela tudi nad tem, da se kapitalisti ne bi odpravili iz države z bogastvom, čeprav se je zgodilo ravno to in so v vsesplošni zmedi pobegnili iz Rusije s kapitalom ter drugimi dragocenostmi. Iz razvoja dogodkov je sledil zastoj v industrijski proizvodnji tudi zaradi stopnjevanja oskrbovalne krize, ker ni bilo surovin in obratnih sredstev. Brezposelnost je le naraščala, podjetja pa so prešla pod državno ali tako imenovano »delavsko« lastnino.¹³

Državljanska vojna se je stopnjevala. Boljševiki so uvedli še bolj surovo živilsko diktaturo. Zaplembo živil so izvajale oborožene milice. Novi odloki so omejevali trgovino z živili. Proti vaškim velikašem so hujskali brezposelne in marginalizirane sloje, ki so netili državljansko vojno tudi na podeželju, le-ta pa je gospodarsko krizo še bolj poglobljala. V tej vnemi je na podeželju ostajalo samo še patriarhalno zaostalo kmetovanje s pridelavo le za sprotno porabo, pri katerem ni bilo v interesu pridelovanje presežka za prodajo na trg.¹⁴

Državljanska vojna in tuja intervencija sta dokončali uničenje ruskega gospodarstva, ki se je začelo leta 1914. Do leta 1920 se je industrijska proizvodnja zmanjšala na zgolj 20 odstotkov tiste iz leta 1913 in celo kmetijska proizvodnja je bila le na dveh tretjinah predvojne vrednosti. Država je bila popolnoma opustošena. V nekaterih predelih je bila lakota; širile so se epidemije tifusa in črnih koz. Med leti 1914 in 1921 je umrlo 15 do 20 milijonov ljudi, ki so bili ubiti ali pa so umrli od lakote. Prebivalstvo Moskve in Petrograda se je skrčilo na manj kot polovico tistega izpred revolucionarnega števila.¹⁵

¹¹ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 139.

¹² Ascher, *Russia: A Short History*, str. 171.

¹³ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 139.

¹⁴ Prav tam, str. 139.

¹⁵ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 233.

Lenin je vedel, da bo moral ponuditi gospodarske koncesije, če je želel obdržati revolucijo in boljševiško oblast. Na desetem partijskem kongresu marca 1921 je predstavil Novo ekonomsko politiko.¹⁶ NEP je bil Leninov poskus, da bi pomiril kmečko prebivalstvo z uvajanjem trga v omejenem obsegu. Zgodaj leta 1921 so se z alarmantno hitrostjo širili kmečki upori, tako da ni imel drugih možnosti.¹⁷ To je v praksi pomenilo, da so kmetje morali plačati državi fiksni davek v denarju ali naturalijah, kar so imeli presežka so lahko prodajali na prostem trgu.¹⁸ Legalizacija tržnih transakcij je pozitivno vplivala na obubožano gospodarstvo. Boljševiki so ohranili le ekonomsko vodenje v težki industriji, železnicah ter v finančnem sistemu in mnogi od njih so celo verjeli da so prosti trgi skladni s socializmom.¹⁹ Znatno je bil napredek na finančnem področju, ko so obnovili bančni sistem, zavarovalništvo, davčni sistem in plačilo transportnih storitev. Na takšen način so denarju povrnili temeljne funkcije.²⁰ Socialne razmere so se stabilizirale in industrijska proizvodnja je do leta 1926 preseгла predvojno vrednost. Kmetijski pridelek je pa bil leta 1927 skoraj na nivoju tistega iz leta 1913.²¹

NEP s svojo uravnovešeno gospodarsko rastjo bazirano na kmetijski tržni ekonomiji dirigirani iz državnega vodstva, je bila s strani velikega dela partije vedno obravnavana kot začasen ukrep. V njej so videli ponovno vzpostavitev kapitalističnih vzorcev, zahtevali so več socializma. Razvoj industrije naj bi bil prepočasen za oblikovanje proletarske družbe v širšem smislu. Alternativno so videli v nasilni, intenzivni industrializaciji.²²

¹⁶ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 234.

¹⁷ Johnson in Temin, *The Macro Economics of NEP*, str. 752.

¹⁸ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 235-236.

¹⁹ Johnson in Temin, *The Macroeconomics of NEP*, str. 752-753.

²⁰ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 141.

²¹ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 235.

²² Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 380.

2.3 Stalin in Sovjetski planski gospodarski sistem 1928-1945

Z vzponom Josifa Visarijonoviča Stalina in njegovo ukinitvijo Buharinove desnice v komunistični partiji je NEP ugasnila. Stalin je hotel Sovjetsko zvezo hitro spremeniti v samozadostno in močno gospodarsko ter vojaško velesilo, ki bi slonela na razviti težki industriji.²³ Za doseg teh ciljev so pod njegovim vodstvom razvili visoko centralizirano kontrolo nad izrabo virov in tako nadomestili tržne sile s planskim gospodarstvom, ki je vodilo te vire v izgradnjo industrijske baze za vojaške potrebe.²⁴ Menil je, da bi se le s takšno obliko razvoja Sovjetska zveza kot edina socialistična država na svetu lahko uspešno branila pred grozečo nevarnostjo iz tujine.²⁵

Temeljne institucije sovjetskega gospodarskega sistema, ki so bile v veljavi vse do njenega propada, so se izoblikovale v prvem petletnem planu med leti 1928/29 in 1932. Poznejše spremembe v sistemu so bile številne, ampak nobena ni temeljito posegala v sistem. V temelju je bilo iz kapitalističnega vidika celotno gospodarsko Sovjetske zveze vodeno kot eno ogromno podjetje, kot velika korporacija. »Korporacija Sovjetska zveza« je imela izjemno veliko delovno silo in je bila konglomerat najširšega možnega razpona aktivnosti, kar ni bilo značilno za normalne korporacije.²⁶ Osnova gospodarskega sistema je bilo družbeno (državno) lastništvo nad proizvodnimi sredstvi. Celotno gospodarstvo se je usmerjalo plansko in na takšen način je bilo mogoče koncentrirati gospodarske vire na prednostne cilje.²⁷ V začetnem obdobju je bila hierarhija prednostnih ciljev plana zelo jasna. Težka industrija (metalurgija, investicijsko blago, proizvodnja električne energije) je imela absolutno prioriteto.²⁸ Izredna rudna bogastva ter obilje drugih surovin so bile osnove za hiter razvoj težke industrije in takšna odločitev se je zdela logična in ustrezna.²⁹

Temeljna razlika med kapitalističnim in planskim sistemom je bila v tem, da so bile v planskem sistemu odločitve o tem, kaj in v kolikšnih količinah bodo proizvajali in po kakšnih cenah bodo proizvode prodajali, rezultat hierarhičnega procesa, navodil od zgoraj dol k vsem proizvajalcem. Torej niso bile rezultat decentraliziranih odločitev, izvirajočih iz interakcij

²³ Inannaccone in Palmeri, *Človek in čas, Devetnasjto stoletje, začetek dvajsetega*, str. 143.

²⁴ Hunter, *Tracking Economic Change with Ambiguous Tools*, str. 1027.

²⁵ Inannaccone in Palmeri, *Človek in čas, Devetnasjto stoletje, začetek dvajsetega*, str. 143.

²⁶ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 9.

²⁷ Buvač, *Sovjetska alternativa*, str. 13.

²⁸ Sandle, Mark, *A Short History of Soviet socialism*, str. 173.

²⁹ Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 381.

med odjemalci in dobavitelji, kot v kapitalizmu. Proizvajalci so bili predvsem dolžni izpolniti cilje zastavljenega plana in niso imeli nobenih skrbi za želje uporabnikov svojih proizvodov, ne z aktivnostmi konkurentov. Koncept tekmovalnosti (konkurence) med podjetji je bil popolnoma odsoten. Proizvajalci, podjetja v isti gospodarski panogi niso bili konkurenti, ampak skupni izvajalci državnega plana.³⁰

Produkcija je bila nadzorovana s strani države. Ta nadzor je bil izvršen skozi večplastno hierarhijo. Povsem na vrhu, tvorec osrednje ekonomske politike, je bil politbiro centralnega komiteja, osrednje vodstvo komunistične partije Sovjetske zveze. Določene podrobnosti in ostale pomembne zadeve je načrtala tudi vlada (Svet ministrov Sovjetske zveze) ali še podrobneje določeni člani vlade zadolženi za ekonomsko politiko. Ključni enoti, ki sta nato skrbeli, da je ekonomski program postal operativen sta bili Gospodarski komite za načrtovanje odgovoren za centralno planiranje (Gosplan) in gospodarska sekcija „aparata“ (administracije) centralnega komiteja komunistične partije Sovjetske zveze. Plan so naposled izvajala pristojna ministrstva gospodarskih zadev vlade Sovjetske zveze. Posamezna pristojna ministrstva so bila razdeljena v podrejene veje administracij, tako imenovane „glavki“, kar je pomenilo glavne administracije. Takšen sistem je bil, poleg vsezveznega v Moskvi, še podvojen na nivoju zveznih republik kot npr. Ministrstvo premogovniške industrije Ukrajinske sovjetske socialistične republike. Na temelju te piramidalne strukture so bile vse uprave gospodarskih enot kot npr. industrijska in transportna podjetja, državne ter kolektivne kmetijske zadruge, itd.³¹

Reforma kmetijstva v stalinističnem sovjetskem planskem sistemu je bila kolektivizacija zemlje. Revno kmečko prebivalstvo je bilo prisiljeno delati v sovhozih (kmetje so delali le na državni zemlji) in kolhozih (kmetje imajo poleg dela na državni zemlji tudi lastno obdelovalno površino, pri kateri presežek pridelka lahko prodajo na tržnici neposredno potrošnikom). Te državne zadruge so vodili partijski uradniki. Kmetje so v teh zadrugah obdelovali državno zemljo in si pri tem delili orodja, živino ter ostala kmetijska sredstva. Do leta 1931 je bilo v te strukture vključenih že 13 milijonov družin in do leta 1933 je bilo že 224500 kolhozov ter 14140 sovhozov. Kolhozi so bili subvencionirani s strani vlade in pa tudi z zaseženim premoženjem kulakov (kulake, premožnejše kmete so uničili, milijone so jih deportirali, mnoge tudi likvidirali). Pridelek je država odkupila po zelo nizki ceni, le-to pa so

³⁰ Hanson, *The Rise and Fall of The Soviet Economy*, str. 9.

³¹ Prav tam, str. 10.

določili v vrhu partije, ki je bila izplačana v devalviranih rubljah.³² Le manjšina zelo revnih kmetov (20 odstotkov vseh kmetov) je imela korist od kolektivizacije, ostali so se temu vztrajno upirali, ker so bili kot povsod drugje tudi kmetje v Sovjetski zvezi čustveno navezani na svojo zemljo. Raje kot da so zapustili svojo zemljo in posest, so jedli, uničevali, razdajali zaloge hrane, žgali orodje in opremo ter pobili živino. Glavno je bilo, da so znižali na minimum kar so lahko oblasti zasegle. Vojska je začela pobijati uporne kmete in tako ustrahovala vse tiste, ki se niso uklanjali kolektivizaciji. Več kot dva milijona so jih deportirali v Sibirijo in okrog 5 milijonov jih je izgubilo življenje. Do leta 1933 se je v primerjavi s časom pred kolektivizacijo število konjev zmanjšalo za polovico, goveda za tretjino in ovc ter koz za polovico. Sovjetska zveza je za uvedbo kolektivizacije plačala drago ceno.³³

V prvem petletnem planu, zaključenem leta 1932 po štirih letih in treh mesecih, se je industrializacija države nadaljevala uspešno. Čeprav je bilo veliko težav in cilji niso bili doseženi (le pri proizvodnji nafte so presegli plan), je bil narejen znaten napredek. Kar pa ne drži za kmetijstvo. Snovalci plana so upali na dobro vreme, na dober pridelek in na splošno rast v kmetijski proizvodnji, bili pa sta dve slabi letini in še katastrofalne posledice kolektivizacije.³⁴ Leta 1930 so ob odporu do kolektivizacije vseeno nagrahili v državne kašče obilno letino žita in ga izvozili v Nemčijo, od koder so uvažali pretežen del potreb po težkih strojih potrebnih za industrializacijo.³⁵ Sovjetska zveza je bila, s svojim samozadostnim razvojem, izpolnjevanjem ciljev plana iz notranjih virov akumulacije, imuna na svetovno recesijo in kot taka je postala zelo zanimiv trg za evropske ter ameriške izvoznike v težkem času svetovne gospodarske krize. Sovjetska zveza je leta 1931 uvozila 30 odstotkov in leta 1932 že 50 odstotkov celotne svetovne proizvodnje težkih strojev.³⁶

Drugi petletni plan je potekal med 1933 in 1937. Tretji plan pa je na dveh tretjinah prekinil napad sil osi na Sovjetsko zvezo junija 1941. V času 12 let trajajoče intenzivne industrializacije med 1928 in 1940 je sovjetska industrijska proizvodnja povprečno rastla med 12 do 14 odstotkov na leto. Takšno impresivno rast je preseгла le japonska v petdesetih in šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Delež urbanega prebivalstva se je podvojil, prav tako tudi

³² Inannaccone in Palmeri, *Človek in čas, Devetnajsto stoletje, začetek dvajsetega*, str. 144.

³³ Ascher, *Russia: A short history*, str. 183-184.

³⁴ Thompson, *Russia And The Soviet Union*, str. 249.

³⁵ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 144.

³⁶ Inannaccone in Palmeri, *Človek in čas, Devetnajsto stoletje, začetek dvajsetega*, str. 144.

število delavcev. V planih so poudarjali prednost težke industrije, tako da so bili v tem segmentu rezultati najdonosnejši. Npr. proizvodnja jekla se je povečala za štirikrat, proizvodnja premoga za petkrat in proizvodnja električne energije za devetkrat. Cilji planov so se nanašali predvsem na količino proizvodov, kakovost je bila drugotnega pomena.³⁷

Uspehi težke industrije so bili plačani na račun zaostajanja ostalih gospodarskih panog in nasploh slabega gmotnega in življenjskega standarda delavstva ter še slabšega položaja kmetijskega prebivalstva. Oboji so hudo trpeli zaradi stalinističnega terorja. Že tako nizki proizvodni cilji za lahko industrijo, potrošniške dobrine ter storitvene dejavnosti niso še zdaleč bili doseženi in kmetijska proizvodnja je ravno tako zaostajala (npr. indeks kmetijske proizvodnje je bil leta 1933 za 15 odstotkov nižji od tistega iz leta 1928.).³⁸ Kolektivizacija je povzročila padec v že tako nizki produktivnosti sovjetskega kmetijstva, ki ni dosegala stopnje iz obdobja NEP-a do leta 1940.³⁹ Stalinistični sovjetski sistem je bil oblikovan na takšen način, da bi čim hitreje industrializiral zelo zaostalo in nerazvito državo s predpostavko, da bi bili njeni prebivalci zadovoljni z življenjskim standardom na socialnem minimumu.⁴⁰ Vsemu navkljub je Sovjetska zveza pred začetkom druge svetovne vojne postala, za ZDA in nacistično Nemčijo, tretja največja industrijska sila na svetu.⁴¹

Po napadu sil osi je do sredine leta 1942 Sovjetska zveza izgubila velik del evropskega ozemlja, predvsem izguba celotne Ukrajine je bila velik udarec za sovjetsko gospodarstvo. Navzlic temu je ravno sovjetsko gospodarstvo dokazalo, da sta visoka stopnja tehnične in ekonomske samozadostnosti ter pred vojno pripravljene materialne rezerve, ključni pri nagli preusmeritvi proizvodnje v vojne namene. Hitro so se poiskali dopolnilni gospodarski viri, ki so prispevali k naraščanju proizvodnje v nezasedenih področjih države. Prišlo je do preselitve velikega dela industrije v vzhodne in južne, pretežno azijske predele države. Ne samo da so preselili proizvodnjo pred grozečo nacistično armado, poleg tega so na teh azijskih področjih tudi na novo postavili veliko število tovarn.⁴² Sovjetska zveza je tudi zahvaljujoč dramatičnemu naporu sovjetskih ljudstev, hitro uspela nadoknaditi gospodarske izgube in

³⁷ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 249.

³⁸ Prav tam, str. 249.

³⁹ Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 383.

⁴⁰ Prav tam, str. 385.

⁴¹ Inannaccone in Palmeri, *Človek in čas, Devetnajsto stoletje, začetek dvajsetega*, str. 145.

⁴² Ilešič, *Gospodarska in politična geografija sveta*, str. 138.

tako je bil indeks celotne proizvodnje vojnega leta 1944 višji za 4 % v primerjavi z letom 1941.⁴³

Brez dvoma je bil največji dosežek industrializacije Sovjetske zveze v tridesetih letih dvajsetega stoletja postavitev trdnih gospodarskih temeljev, ki so ji omogočili, da je po koncu druge svetovne vojne postala druga največja gospodarska sila na svetu in druga supersila poleg ZDA.⁴⁴

⁴³ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 205.

⁴⁴ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 249.

3 RAZVOJ V OBDOBJU JOSIPA STALINA 1945-1953

3.1 Težki časi povojnega razdejanja

Ob zaključku druge svetovne vojne je sovjetsko ljudstvo ob izjemni izčrpanosti in lakoti z velikim upanjem zrla v prihodnost. Sovjetsko gospodarstvo je bilo močno prizadeto, a se je kljub temu hitro izkazala sposobnost njegovega okrevanja, saj je v zelo kratkem času proizvodnja oživela. Vendar so upi sovjetskega ljudstva po izboljšanju gmotnega standarda žal ostali neuresničeni do Stalinove smrti leta 1953.⁴⁵

Ljudje carske Rusije in Sovjetske zveze so že pred tem v prvi polovici dvajsetega stoletja doživljali huda materialna prikrajšanja, predvsem zaradi državljanske vojne in prisilne kolektivizacije kmetijstva, po katerih je sledila huda lakota. Zdi se, da je bilo obdobje po 2. svetovni vojni najhujše. Med 26 in 27 milijonov smrtnih žrtev⁴⁶ od tega 8 do 9 milijonov vojakov⁴⁷. Predvsem je šel ta upad na račun moške populacije, saj je bilo še leta 1951 v državi 21 milijonov žensk več kot moških. Zahod Sovjetske zveze je bil popolnoma opustošen od vojne vihere, kjer je v prvih povojnih letih vladala velika beda. Po sovjetskih ocenah je bilo 1710 mestnih naselbin in 70000 vasi ter naselij docela uničenih. Od velikih mest kot Stalingrad, Rostov in Minsk so ostali le kupi ruševin. 25 milijonov ljudi je ostalo brez strehe nad glavo. 2 milijona družin v celi državi, od tega tristo tisoč samo v Belorusiji, je moralo živeti v zakloniščih vkopanih v zemljo. Dvaintrideset tisoč velikih in majhnih industrijskih obratov ter okoli sto tisoč kmetijskih površin je utrpelo večjo ali manjšo škodo in mnogo jih je bilo povsem uničenih.⁴⁸

Kmetijska mehanizacija (25 % traktorjev) in živinoreja (87 % svinj, 60 % konjev) sta bili skoraj uničeni. Leta 1956 je bilo v takratni Sovjetski zvezi manjše število goveda kot pred prvo svetovno vojno v ruskem cesarstvu. Leta 1945 je bila kmetijska proizvodnja le 60 % tiste kot pred vojno in nadvse pomembna proizvodnja pšenice pa na manj kot polovico predvojne vrednosti. Po vsem vojnem razdejanju je v letu 1946 poljedelstvo prizadela še suša. Tistega leta je bila proizvodnja žita le nekaj nad tretjino tiste iz leta 1940.⁴⁹ Tako se Stalinova obljuba o ukinitvi racioniranja hrane tistega leta še niso izpolnila. Medtem ko so v času vojne cene

⁴⁵ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 21.

⁴⁶ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 166.

⁴⁷ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Union of Soviet Socialist Republics*, Elektronska izdaja.

⁴⁸ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 205

⁴⁹ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 166-167.

ostajala nespremenjene, je vlada leta 1946 morala drastično povečati cene racioniranih živil. Razmere v mestih so bile težke, tiste na podeželju pa so bile v nekaterih predelih katastrofalne. Natančnih podatkov o številu žrtev zaradi lakote ni, a niso bile majhne, ker se smatra da je število prebivalstva Sovjetske zveze vse do leta 1947 padalo. O teh razmerah Zgodovinar Boffa razmišlja: »Lahko bi se reklo, da je vojna ubijala tudi po dejanskem koncu le te«. ⁵⁰

Čeprav je bil nadčloveški napor sovjetskih ljudstev med vojno izreden in je, kot sem v prejšnjem poglavju omenil, indeks industrijske proizvodnje leta 1944 bil celo višji kot tisti iz leta 1940, je bila v prvih povojnih letih preusmeritev iz orožarske vojne industrije na mirnodobno proizvodnjo težavna. Proizvodnja je leta 1945 padla na 92 odstotkov in leta 1946 na celo 77 odstotkov tiste iz 1940. ⁵¹ Bila so velika nesorazmerja. Ukrajina je bila od vojne zelo prizadeta, na koncu vojne je njena proizvodnja obsegala le četrtno tiste izpred vojne. ⁵² Takšno znižanje proizvodnje ni bilo samo posledica vojnega uničenja, saj so že leta 1941 pred prihodom Nemcev evakuirali številne ukrajinske tovarne v vzhodne predele Sovjetske zveze. ⁵³ Na koncu prejšnjega poglavja sem tudi omenil posledico medvojne gospodarstva, ko se je zaradi nacistične okupacije širših ozemelj evropskega dela Sovjetske zveze proizvodnja preselila v sibirskie in ostale azijske predele, kar je navsezadnje privedlo do širše industrializacije, modernizacije ter poselitve teh območij v povojnem obdobju. ⁵⁴ Za večino teh preseljenih tovarn je značilno, da so po vojni ostale na teh novih lokacijah in so na teh od vojne opustošenih področjih zgradili povsem nove proizvodne obrate, le delavci in določeni strokovnjaki so se vrnili. ⁵⁵

⁵⁰ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 213-214.

⁵¹ Prav tam, str. 205.

⁵² Medvedjev, *Nikita Hruščov*, str. 58.

⁵³ Prav tam, str. 51.

⁵⁴ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 23.

⁵⁵ Medvedjev, *Nikita Hruščov*, str. 51.

3.2 Obnova in razmah povojnega gospodarstva

V generalnem smislu je sovjetski socialistični planski gospodarski sistem v obdobju med 1945-1953 ostal skoraj nespremenjen od predvojnega sistema med 1928 in 1941.⁵⁶

Do konca Stalinovega obdobja leta 1953 se je preskrba s hrano in ostalimi potrošniškimi izdelki zelo izboljšala. Racioniranje hrane se je končalo decembra 1947, kar je bilo precej hitreje kot v večini evropskih držav.⁵⁷ V tem času je preskrba s hrano temeljila na samozadostnosti. Sovjetska zveza ni uvažala hrane do nastopa sekretarja Hruščova. Kolektivne zadruge so bile v tistem času glavna oblika kmetijske proizvodnje, kar je tudi pomenilo precejšnjo neučinkovitost kmetijske proizvodnje, kljub temu da so že v poznih tridesetih letih dovolili kmetom pridelavo hrane za zasebne namene na določenem kosu zemlje.⁵⁸ Samo malo več kot 7 odstotkov vseh planskih sredstev je bilo dodeljenih kmetijstvu.⁵⁹ V tem oziru je do leta 1950 kmetijska proizvodnja komaj dosegala tisto iz leta 1940 in nasploh je bila raven pridelka žita iz obdobja NEP-a (1925-1928) dosežena šele med leti 1950 in 1954.⁶⁰ Dolgoročno gledano se je od kriznega povojnega stanja pa do konca Stalinovega življenja raven sovjetskega kmetijstva in z njim sovjetskega kmeta očitno izboljšala, je pa bila v splošnem izjemno siromašna, še posebej če ju primerjamo z razmerami v razvitejših zahodnih državah.⁶¹

V nasprotju z bornim kmetijskim razvojem je bil napredek industrije impresiven. Sistem razvoja industrije je bil enak kot tisti v predvojnem obdobju velike industrializacije med 1928 in 1941. Kot je bilo pričakovati, je stalinistično vodstvo javno dalo poudarek segmentu potrošniških dobrin in je po preteku četrtega petletnega plana leta 1950 taisto vodstvo trdilo, da je proizvodnja v tem segmentu precej presegala predvojno raven, čeprav je v resnici bilo potrebno veliko več časa za obnovo industrije nasploh. Četudi so sovjetski statistični viri pretiravali, je nedvomno, da so takrat Stalinove metode pri obnovi gospodarstva delovale. Hitrost povojne obnove je bila dejansko izjemna.⁶² Celotne ocene zahodnih strokovnjakov kot sta Moorsteen in Powell prikazujejo impresivno obnovo proizvodnje. Njuni izračuni v cenah

⁵⁶ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 41.

⁵⁷ Prav tam, str. 24.

⁵⁸ Prav tam, str. 35.

⁵⁹ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 249.

⁶⁰ Jegor Gaidar, *Propad imperija*, str. 200.

⁶¹ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 39.

⁶² Kenez, *A History of the Soviet union from the Beginning to the End*, str. 170.

iz leta 1937 kažejo, da je bila raven bruto nacionalnega proizvoda iz leta 1940 dosežena že leta 1948. Raven iz leta 1950 postavljata na eno petino nad predvojno in ob Stalinovi smrti leta 1953 že skoraj 50 odstotkov nad ravnjo iz 1940.⁶³ Dodaten zagon pri obnovi industrijske proizvodnje in modernizaciji le-te je omogočal tudi uvoz celih tovarn iz okupiranih držav sil osi v vzhodni Evropi. Demontaža in prenos proizvodnih enot tovarne Zeiss iz Jene v sovjetskem sektorju okupirane Nemčije je dobro poznan primer, vendar je bilo takih podobnih primerov še veliko v ostalih bivših satelitskih državah sil osi (Madžarska, Romunija, Bolgarija) in v sami Nemčiji. Okupirana vzhodna Nemčija je na takšen način izgubila znaten delež osnovnih sredstev. Ni zanemarljivo tudi dejstvo, da so v povojnih letih veliko prisilnega dela opravili tudi nemški vojni ujetniki, ki so med drugim opravljali zidarska dela pri velikih monumentalnih stalinističnih gradnjah.⁶⁴

Vlaganja v proizvodnjo potrošniških dobrin in kmetijstvo so bila na koncu zanemarjena v korist obrambnega sektorja. Nekatere od tovrstnih prednostnih naložb sploh niso bile omenjene v petletnih načrtih, predvsem tajni projekti kot npr. razvoj jedrskega orožja. Zato je statistična obravnava deleža sredstev namenjenega za obrambo in oborožitev v tem obdobju zelo dvomljiva ter nepopolna. Če je bila velikost sovjetskega gospodarstva v začetku petdesetih let nekje med četrtino in polovico velikosti ZDA, da niti ne omenjamo velikosti gospodarstev še ostalih NATO partnerjev, je bil razvoj obrambnega sektorja pod Stalinom izreden.⁶⁵ Sovjetska industrija je bila sposobna v zelo kratkem času vojaškim silam Sovjetske zveze in njenih zaveznic zagotoviti aparat, ki je bil sposoben tekmovati z Natovim,⁶⁶ četudi na račun nižjega blagostanja sovjetskega prebivalstva.⁶⁷ Leta 1949 sovjetska proizvodnja hrane ter potrošniških dobrin še niti ni dosegla nivoja tiste iz leta 1940, ker je bila prioriteta v planu v prid obrambnega sektorja in v tem oziru je lahko Sovjetska zveza na tem področju lahko konkurirala ZDA.⁶⁸

V začetku hladne vojne je Sovjetska zveza v protiutež ameriškemu atomskemu orožju vzdrževala velikansko armado konvencionalnih sil, ki je bila pripravljena na Stalinov ukaz vsak trenutek zavzeti celotno zahodno Evropo, če bi Američani uporabili jedrsko orožje. Čeprav je avgusta 1949 s prvim uspešnim jedrskim poskusom Sovjetska zveza zlomila

⁶³ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 25

⁶⁴ Prav tam, str. 30.

⁶⁵ Prav tam, str. 32.

⁶⁶ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, dvajseto stoletje*, str. 32.

⁶⁷ Prav tam, str. 32.

⁶⁸ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 34

monopol ZDA na tem področju, ni reducirala svojih konvencionalnih oboroženih sil v Evropi. Ocene Cie iz leta 1952 kažejo, da je bila petina sovjetskega bruto nacionalnega proizvoda namenjena obrambi, kar je bilo zelo veliko za mednarodne standarde v času miru.⁶⁹

3.3 Vojne reparacije in mednarodna pomoč

Med vojno je Sovjetska zveza prejela izdatno pomoč zavezniških držav, predvsem iz ZDA. Po ocenah naj bi Lend and Lease⁷⁰ program in ostale oblike podpore predstavljale približno 20 odstotkov neto materialnega proizvoda⁷¹. To se ni nanašalo samo na orožje, ampak tudi na terenska vozila, tovornjake in hrano. Od 9,5 milijarde dolarjev (v cenah iz tistega časa) land-lease dobave je bilo za 5 milijard dolarjev nevojaškega materiala. Na te transferje se ne sme gledati kot samo material za enkratno uporabo, marveč se opazuje kot tehnološko napredno opremo, na katero so Sovjeti prvič naleteli in opazili, da bi bila tudi zmožna dvigniti produktivnost ter učinkovitost gospodarstva. S kopiranjem (obratno inženirstvo) teh rešitev so lahko to zahodno tehnologijo vključili v njihovo domačo industrijsko proizvodnjo.⁷²

Stalin je bil zaradi izredno težkega stanja države po koncu vojne najprej naklonjen prejemu ameriških posojil in tudi del ameriške politike je bil z zadržki naklonjen temu, toda s poglobljanjem političnih razlik med velesilama do tega ni prišlo.⁷³ Vse kar je Sovjetska zveza dobila od Američanov po vojni, je bilo 250 milijonov dolarjev v okviru humanitarne organizacije OZN, pomoč UNRRA⁷⁴. Predstavništva organizacije UNRRA so bila ustanovljena v Ukrajini in Belorusiji. V primeru Ukrajine je ta v dveh letih delovanja akcije do pomladi 1947 dobila živeža za 100,2 milijona dolarjev, industrijskih proizvodov za 19 milijonov dolarjev, medicinskih instrumentov za 2 milijona, 17 milijonov dolarjev so porabili za obnovo kmetijstva in 52 milijonov dolarjev za obnovo industrijskih obratov.⁷⁵ Ta pomoč je zelo zmanjšala obseg hude lakote v teh predelih. Izpad ameriških posojil je še bolj zaostril

⁶⁹ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 32-34.

⁷⁰ Land-lease, sistem po katerem so Združene države Amerike pomagale svojim zaveznicam med drugo svetovno vojno z dostavo vojaškega materiala. Oskrbovale so jih s strelivom, tanki, letali, tovornjaki, hrano in drugimi surovinami. (Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Land-lease*, Elektronska izdaja.)

⁷¹ Neto materialni proizvod je sovjetski nacionalni obračunski sistem, ki ni vključeval storitev in amortizacije. Zaradi razlik v izračunih ga je težko primerjati z bruto domačim proizvodom. (Štrbad, *Učinki tranzicije*, str. 2.)

⁷² Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 23-24.

⁷³ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 224.

⁷⁴ UNRRA (kratica za United Nations Relief and Rehabilitation Administration, Komisija za pomoč in obnovo pri OZN), skrbela za prehrano n vračanje pribl. 9 mln. beguncev (razseljene osebe); prenehala delovati 1947, njene naloge so prevzele organizacije IRO, UNICEF in UNHCR. (Veliki splošni leksikon, *UNRRA*, Elektronska izdaja.)

⁷⁵ Medvedjev, *Nikita Hruščov*, str. 63.

sovjetske zahteve do nemških in ostalih satelitskih vojnih reparacij. Zavezniki so zavrnili sovjetske zahteve po pravici do reparacij iz zahodnih zavezniških okupacijskih con Nemčije. Po razkritju Maršalovega načrta⁷⁶ je postalo tudi jasno, da je bila ameriška iniciativa, kljub nominalni odprtosti za Sovjetsko zvezo, usmerjena proti komunizmu.⁷⁷ Na Pariški konferenci junija-julija 1947 je Sovjetska zveza dokončno zavrnila udeležitev v Maršalovem načrtu in takšno držo zahtevala tudi od ostalih vzhodnoevropskih zaveznic.⁷⁸ Od tu naprej se je pričela hladna vojna med velesilama, ki je zamrznila gospodarske in politične odnose med Sovjetsko zvezo in zahodnim svetom.⁷⁹ Zastoj je trajal več kot deset let in do ponovnih gospodarskih stikov je prišlo šele v zrelem obdobju vladanja sekretarja Hruščova v drugi polovici petdesetih let.

Med aprilom 1948 in junijem 1952 je bila pomoč ZDA v okviru Maršalovega načrta šestnajstim evropskim državam v višini 16,4 milijarde dolarjev, medtem so reparacije Vzhodne Nemčije in ostalih vzhodnoevropskih držav do Sovjetske zveze po podatkih ameriškega strokovnjaka Jana Wszelaka bile v višini 20 milijard dolarjev. Največji delež tega zneska v višini 15 milijard dolarjev je bil plačan iz strani Nemške demokratične republike, vsaka po 2 milijardi dolarjev sta plačali Romunija in Poljska, Madžarska pa 1 milijardo dolarjev. V ta znesek niso vštete aktivnosti družb s skupnim deležem, mešanih podjetij pod sovjetskim nadzorom, od katerih jih je 200 delovalo v DDR, 16 v Romuniji, nekaj jih je obratovalo tudi v Bolgariji ter na Madžarskem. Ta podjetja v katerih je Sovjetska zveza sodelovala z zaseženim nemškim kapitalom, so oskrbovala Sovjetsko zvezo s stroji, hrano in z ostalimi dobrinami. Delovala so do Stalinove smrti in šele Hruščov jih je razpustil.⁸⁰

⁷⁶ Marshallov načrt, (po ameriškem politiku G. C. Marshallu), Program za obnovo Evrope, angleško European Recovery Program, kratica ERP), program pomoči ZDA za obnovo in razvoj v drugi svetovni vojni porušene Evrope; 3.4.1948 ga je sprejel ameriški kongres. Države v. bloka so zavrnile sodelovanje v programu, zato je ostal omejen na države z. Evrope; obsegal je pošiljke materiala, subvencije in dolgoročna posojila v skupni višini ok. 13 mlr. USD (1948–52; Zahodnem Berlinu do 1957). V Evropi je program koordinirala Organizacija za evropsko gospodarsko sodelovanje (OEEC). (Veliki splošni leksikon, *Marshallov načrt*, Elektronska izdaja.)

⁷⁷ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 224-226.

⁷⁸ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 46.

⁷⁹ Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 375.

⁸⁰ Zwass, *The Council for Mutual Economic Assistance*, str. 16.

3.4 Svet za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV)

Na predvečer druge svetovne vojne je imela ZSSR skoraj avtarkično gospodarstvo, pri kateri je izvoz blaga predstavljal komaj 0,5 % vrednosti državnega dohodka. Po vojni so se zadeve začele spreminjati.⁸¹ Sovjetska zveza je nekje z vojaško silo, drugje pa tudi brez nje, pridobila skupino zavezniških socialističnih držav v vzhodni in srednji Evropi s katerimi je pričela oblikovati skupen ekonomski ter vojaški blok.⁸² Te države niso samo prevzele sovjetskega gospodarskega sistema, ampak so sprejele tudi sovjetski razvojni načrt, ki je predvideval industrializacijo s poudarkom na težki industriji. Sovjetska zveza jim je bila pripravljena priskrbeti svoje skoraj neizčrpne zaloge goriv in surovin v zameno za nujno potrebno mehanizacijo ter druge industrijske izdelke.⁸³ V začetku leta 1949, dve leti po zavrnitvi Maršalovega načrta, je ZSSR z evropskimi zaveznici osnovala SEV (Sovjet Ekonomičeskoj Vzaimopomošči, v slovenskem jeziku Svet za vzajemno gospodarsko pomoč), kar je Sovjetsko zvezo dokončno porinilo ven iz avtarkije. Poleg Sovjetske zveze so bile na začetku ustanoviteljice Bolgarija, Češkoslovaška, Madžarska, Poljska in Romunija.⁸⁴ Nato se je februarja 1949 pridružila Albanija in septembra 1949 še novonastala Nemška demokratična republika.⁸⁵

Stalinova želja je bila uveljavitev sovjetske prevlade nad manjšimi vzhodnoevropskimi državami in ublažitev interesov glede Maršalovega načrta pri nekaterih od teh držav. V zgodnjem obdobju organizacije do leta 1955 je bilo značilno, da je delovala brez jasne strukture in listine. Takšni ohlapni sporazumi so odsevali omejene cilje SEV-a v tem času in karakter Maršalovega načrta, ki je bil ravno tako nadzorovan z ohlapno strukturo in proti kateremu je SEV služila kot protiutež. Od 1949 do 1953 je bila primarna funkcija organizacije SEV preusmerjanje trgovine držav članic druga k drugi in vpeljava industrije usmerjene v nadomestitev uvoza in na ta način povečanje gospodarske samozadostnosti članic. Malo je bilo narejenega pri reševanju gospodarskih problemov na regionalni ravni. V teh letih je članice najbolj skrbela uveljavitev prvih petletnih planov v skladu s sovjetskim modelom. Ker Stalin ni zaupal multilateralni politiki so med vzhodnoevropskimi članicami v zunanjih zadevah prevladali bilateralni odnosi s Sovjetsko zvezo. Vsaka država je imela s Sovjeti

⁸¹ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 45.

⁸² Prav tam, str. 46.

⁸³ Zwass, *The Council for Mutual Economic Assistance*, str. 8.

⁸⁴ http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html; zadnji ogled: 2.6.2014.

⁸⁵ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *COMECON*, Elektronska izdaja.

odnose ena na ena na relaciji neposrednih posvetovanj z Moskvo, na ravni lokalnih sovjetskih predstavništev.⁸⁶ No kakršnakoli je bila narava teh odnosov, ni spremenila dejstva, da Sovjetska zveza ni bila več sama in edinstvena v svetovnem gospodarstvu. Imela je trgovske partnerje, do katerih ji ni bilo treba več biti nezaupljiva.⁸⁷

Stalinova povojna vladavina je bila zaznamovana z brezoblično politiko, zamrznjeno v predvojnem času. Stalin sam je v tem obdobju imel le malo javnih govorov in ni sklical nobenega plenarnega zasedanja. Tudi pri oblikovanju petega petletnega plana (1950-55) naj ne bi igral pomembne vloge, kot jo je pri predvojnih planih. Navzlic temu je vse do konca njegov vpliv na gospodarsko politiko ostal velik. Celotna proizvodnja je do njegove smrti bliskovito okrevala, čeprav je le malo zadovoljila visoka pričakovanja navadnega sovjetskega državljana.⁸⁸ Nezadovoljstva ni podpihovala samo nadaljnja nizka življenjska raven, ampak tudi nadaljevanje represivnega režima.⁸⁹

⁸⁶ http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html; zadnji ogled: 2.6.2014.

⁸⁷ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 47.

⁸⁸ Prav tam, str. 24.

⁸⁹ Prav tam, str. 25.

4 RAZVOJ V OBDOBJU NIKITE HRUŠČOVA 1953-1964

Po Stalinovi smrti marca 1953 centralni komite komunistične partije Sovjetske zveze razglasi kolektivno vodstvo, v katerem je Nikita Sergejevič Hruščov septembra istega leta zasedel mesto generalnega sekretarja KPSZ.⁹⁰ Do leta 1955 Hruščov izide kot zmagovalec neskončnih intrig v najvišjih krogih avtoritet. Leta 1958 je zasedel še mesto predsednika vlade in tako uradno prevzel vse pomembnejše vaje oblasti v državi.⁹¹

4.1 Destalinizacija

Temeljna sprememba v politiki novega vodstva je bila odpoved dediščini Stalina, ki je dosegla vrhunec na dvajsetem kongresu KPSZ februarja leta 1956. Generalni sekretar Hruščov ga je obtožil in denunciral njegovo avtokratsko vladavino, represivno teroriziranje ljudstva, potvarjanje zgodovine ter katastrofalno ekonomsko politiko.⁹² Izjavil je, da so predpostavke iz Stalinove knjige *Ekonomski problemi socializma v ZSSR* zgrešene in mu pripisal krivdo za globoko krizo v sovjetskem kmetijstvu.⁹³ Avtor Medvedjev navaja, da so na Stalinov ukaz vse kazalce kar se tiče kmetijstva lažno povečali za 20 odstotkov.⁹⁴ Koncentracija težke in vojaške industrije je ustvarila zelo neuravnovešeno gospodarstvo, ki je zanemarjalo proizvodnjo potrošniških dobrin ter puščalo ljudstvo v relativni revščini. Na primer leta 1952 je sovjetska obutvena industrija proizvedla komaj en par čevljev površne kvalitete na prebivalca.⁹⁵ Novo kolektivno vodstvo se je dobro zavedalo slabih razmer in je kaj kmalu po odhodu železnega vladarja začelo javno obljubljeni dvig življenjskega standarda prebivalcev Sovjetske zveze.⁹⁶ V tej luči so novi voditelji v nekaj tednih po prevzemu oblasti znižali cene nekaterim živilom in industrijskim potrošniškim izdelkom od 10 odstotkov do celo 50 odstotkov za nekatere proizvode.⁹⁷ Nadaljevali so z ogromno preusmeritvijo sredstev v kmetijstvo, z zelo potrebnim stanovanjskim programom, skrajšanjem delovnega časa, velikim rezom naložb v vojaško industrijo in popuščanjem prednosti težke industrije v gospodarskem planu. Tovrsten napredek je spremljalo konec vladanja terorja, omilitev

⁹⁰ Ascher, *Russia: A Short History*, str. 203.

⁹¹ Prav tam, str. 204.

⁹² Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 193.

⁹³ Medvedjev, *Nikita Hruščov*, str. 113- 115.

⁹⁴ Prav tam, str. 88.

⁹⁵ Prav tam, str. 195.

⁹⁶ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 51.

⁹⁷ Medvedjev, *Nikita Hruščov*, str. 83.

cenzure in nadzorovana odprtost do zunanjega sveta. Kar tega izrednega izboljšanja vsesplošnega stanja ni spremljalo, je kakšna resnejša reforma ekonomskega sistema.⁹⁸

4.2 Inovacije v kmetijski politiki in strma rast industrije

Med temeljnimi prioritetami, ki si jih je Hruščov ob nastopu mandata zadal, sta bili povečanje produktivnosti kmetijstva in izboljšanje življenjskega standarda prebivalstva zaposlenega v agrarnem sektorju. Kmetijstvo je bilo v Sovjetski zvezi vedno zapostavljeno nasproti razvoju težke industrije. Demoralizirani, izkoriščeni kmetje so bili prikrajšani potrebnih naložb, ki bi jim omogočale modernizacijo kmetij, uporabo strojev ter umetnih gnojil in v tem oziru so bili komaj sposobni nahraniti naraščajoče prebivalstvo Sovjetske zveze.

Kmetje so bili drugorazredni državljani. V primerjavi z delavci niso smeli imeti svojih domačih potnih listov in zaradi tega je bila njihova zmožnost potovanja odvisna od dobre volje predsednika kolhoza. Kdor je imel možnost pobegniti v mesto, je to naredil.⁹⁹ Torej je bilo najprej potrebno znižati veliko dohodkovno nesorazmerje med delavci in kmeti. To je bilo storjeno z zvišanjem cen proizvodov, ki so jih kolektivne zadrage bile prisiljene dostavljati državi in z znižanjem davka, ki ga je kmet plačeval na dobiček od prodaje kmetijskih proizvodov. V prihodnjih letih so sledile tudi druge redukcije. Takšne smernice so omogočale hiter napredek, ker so dale spodbudo kmetom, da so povečali število svoje živine in proizvedli več na njihovih malih posestvih. Toda počasna in stabilna rast produktivnosti ter proizvodnje ni bila dovolj visoka za ambicioznega Hruščova. Na njegovo iniciativo je sovjetska vlada sklenila povečati dostopnost hrane ne več z zvišanjem produktivnosti na obstoječih obdelovalnih površinah, ampak s pridobitvijo novih. Med letoma 1954 in 1957 so bile ogromne površine v centralni Aziji in južni Sibiriji spremenjene v polja ter pašnike. Projekt so poimenovali z zapeljivim imenom „Deviška dežela“. Samo leta 1954 je 300000 mladih ljudi odšlo na vzhod.¹⁰⁰ Prva leta je projekt izpadel uspešen, predvsem zaradi slabega pridelka v evropskem delu države in vodstvo se je izgovarjalo, da je s projektom rešilo državo

⁹⁸ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 49.

⁹⁹ Kenez, *A History of the Soviet Union From the Beginning to the End*, str. 195.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 196.

lakote. Med leti 1953 in 1958 je kmetijska proizvodnja naraščala za 8,5 odstotka letno in torej od Stalinove smrti pa do leta 1958 za skupno izrednih 51 odstotkov.¹⁰¹

Naposled je v naslednjih letih pridelek z novih obdelovalnih površin znatno padel, predvsem zaradi ekoloških problemov.¹⁰² Propadli projekt „Deviških dežel“ in ostale Hruščove reforme v kmetijstvu so po začetnih pozitivnih rezultatih v letih 1957-58 do začetka šestdesetih let spravile sovjetsko kmetijstvo do skorajšnjega zastoja.¹⁰³ Leta 1963 je državo prizadela huda suša, tako da so mogli spet uvesti strogo racioniranje živil in so bili prisiljeni celo prvič v zgodovini Sovjetske zveze uvoziti velike količine žita.¹⁰⁴ Uvozili so ga iz Združenih držav in plačali z zlatimi rezervami. To je bil za Hruščova, ki je še nekaj let prej trdil da bo Sovjetska zveza dosegla in preseгла ZDA, verjetno najtežji udarec v karieri, še hujši kot kubanska kriza. Niti izvrstna letina iz 1964 mu ni popravila ugleda.¹⁰⁵

V obdobju Hruščova, kot poprej, je industrijski sektor gospodarstva deloval precej bolje kot vedno težavno kmetijstvo. Kljub nekaterim problemom, je bila rast industrijske proizvodnje izredna.¹⁰⁶ Med letoma 1958 in 1961 je le ta naredila velikanski korak, porasla je za 33 % in ti rezultati so Hruščova zelo navdušili ter ohrabрили. Napovedal je, da bodo do leta 1970 presegli raven nacionalnega proizvoda na prebivalca Združenih držav Amerike in uresničitev pravega komunizma do leta 1980. Hruščove optimistične vizije so temeljile na letnih stopnjah prirasta sovjetskega gospodarstva, ki so bile višje kot v ZDA, četudi ni upošteval drugih pomembnih pokazateljev kot so bile storitve in osebna poraba, kjer je bila prednost ZDA do nadaljnega nepremostljiva. Ko se je petdesetih letih v Sovjetski zvezi dokončala industrijska revolucija se je premaknil razvoj v novo fazo, spremembo proizvodnih procesov, kasneje poimenovano »znanstveno tehnična revolucija«. Sovjetska prizadevanja so poslej temeljila na kemijski in elektronski industriji, uravnoteženi proizvodnji energije, nadomeščanju premoga z zemeljskim plinom in celotno moderniziranje transporta.¹⁰⁷ Optimizem Hruščova so podpirali uspehi, ki jih je sovjetska znanost dosegla v osvajanju vesolja. Izstrelitev prvega umetnega satelita v orbito z imenom Sputnik oktobra 1957 je bila plod Hruščove osebne zasluge, ker je

¹⁰¹ Suny, *The Soviet Experiment*, str. 407.

¹⁰² Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 197.

¹⁰³ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 80.

¹⁰⁴ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 200.

¹⁰⁵ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 408.

¹⁰⁶ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 200.

¹⁰⁷ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 395-396.

prisluhnil zahtevam znanstvenikov in jim omogočil izdatna sredstva. Začela se je vesoljska doba. Prvič se je zgodilo, da je Sovjetska zveza na znanstveno-gospodarskem področju presenetila in prehitela ZDA. Dogodek je imel močan propagandni odmev po celem svetu. V ZDA so zaradi tega celo preuredili izobraževalni sistem in šele 1. februarja 1958, po skoraj petih mesecih, jim je uspelo izstreliti svoj umetni satelit Explorer.¹⁰⁸

Najizrazitejši napredek je bil narejen v proizvodnji električne energije in pridobivanju energijskih virov. Hidroelektrarnam se je začelo dajati prednost pred termoelektrarnami, čeprav je Hruščov v govoru ob otvoritvi največje hidroelektrarne na svetu blizu Kujbiševa leta 1958 dal prednost termoelektrarnam, ker je kljub višjim tekočim stroškom bila njihova gradnja cenejša in hitrejša. Sovjetski voditelj je pozival k vpeljavi časovnega faktorja v izračun končne cene in se na ta način približal kapitalističnemu pojmovanju izračuna stroškov obresti iz investicijskih sredstev. Do tistega časa se kaj takega v socialističnem planskem sistemu ni upoštevalo in naslednje korake k takovrstni racionalnosti so začeli šele Hruščovi nasledniki, kar bom obravnaval v naslednjem poglavju.¹⁰⁹ Kljub temu je bila porast proizvodnje električne energije izredna, saj so v desetletju med 1955 in 1965 vrednost proizvodnje potrojili iz 170,2 na 506,7 milijard kilovatnih ur.

Celotna industrijska proizvodnja je v petdesetih letih rastla z izjemnimi 10 odstotki letno, torej če je indeks celotne proizvodnje leta 1950 bil pri 100 je leta 1964 ob odhodu Hruščova znašal kar 421.¹¹⁰

¹⁰⁸ Medvedjev, *Nikita Hruščov*, str. 148-149.

¹⁰⁹ Keep, *Last of Empires*, str. 85- 87.

¹¹⁰ Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, str. 429.

4.3 Propadle reforme v gospodarski upravi

Vlada je ob višanju življenjske ravni prebivalstva znatno vlagala v državno varnost in težko industrijo. Vendar ti dosežki dolgoročno niso izpolnili pričakovanj. Izkazalo se je, da je vse prej kot lahko spremeniti sovjetski proizvodni sistem in uskladiti večjo politično in gospodarsko odprtost z ohranjanjem usmerjenega vodenja države ter ideološkega nadzora. Reforme, ki jih je vpeljal Hruščov med letoma 1957 in 1964, so skušale omejiti osrednjo državno oblast.¹¹¹ Leta 1957 so bila razpuščena osrednja ministrstva zadolžena za gospodarstvo in ustanovljeni so bili sovnarhozi, državni gospodarski sveti na lokalnih ravneh (približno 100 je bilo osnovanih), ki so bili zadolženi za to, da so organizirali proizvodnjo tako, da bo pospeševala sodelovanje med podjetji istega kraja.¹¹² Vlada je upala, da bo s tem zvišala storilnost prekomerno centraliziranih birokratskih mehanizmov in proizvodnjo na lokalni ravni, ter jo nato speljati v strugo državnih gospodarskih interesov. Kljub temu da je prišlo do hitrega udejanjanja tovrstnih ukrepov, se je v začetku šestdesetih let izkazalo, da decentralizacija ne more odpraviti vseh nepravilnosti, ki so se bile nakopičile v raznih vejah proizvodnje. Industrija je bila še vedno dokaj neučinkovita zaradi odvisnosti od političnih birokratskih organizmov, pod katerimi je bila prisiljena delovati. Ukazi so prihajali z vrha prek hierarhične organizacije, zato je podjetje le izvrševalo naloge, ne da bi pri tem posebej pazilo na razmerje med stroški in dobičkom. Na takšen način je 20 odstotkov podjetij izkazovalo negativno bilanco. Poleg tega so nadzorniki pazili le na količino in ne na kvaliteto proizvodov.¹¹³

Pretirano centralizirano organiziranost je nadomestila organizacija na ravni pokrajin, ki je strmela po samopreskrbi in se je le s težavo vključevala v državno gospodarsko politiko. Leta 1962 se je procese preusmerilo tako, da so gospodarskim svetom zaupali le odgovornost za lokalno lahko industrijo, državni organizmi pa so se okrepili.¹¹⁴ Istega leta je Hruščov preuredil partijske organizacije po načelu gospodarske in ne administrativne linije. Rezultat je bil razcep partijskega aparata na industrijske in kmetijske sektorje na ravni oblasti¹¹⁵ in tudi nižje, kar je prispevalo k zmedi ter odtujevanju partijskih funkcionarjev na vseh stopnjah.¹¹⁶

¹¹¹ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 32.

¹¹² Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 202.

¹¹³ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 32.

¹¹⁴ Prav tam, str. 32.

¹¹⁵ Oblast: upravno območje v Ruski federaciji in pred tem v Sovjetski zvezi. (Veliki Splošni leksikon, *Oblast*, Elektronska izdaja.)

¹¹⁶ <http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field%28DOCID+su0068%29>; zadnji ogled: 2.6.2014.

Prišlo je do ustanovitve vrhovnega sveta za državno gospodarstvo, ki ga je vodil Gosplan. Nova institucija je bila zadolžena za nadzor nad uresničevanjem letnih gospodarskih načrtov.

Na splošno so reforme Hruščova le še povečale neučinkovitost nadzornih struktur in birokracije ter sprožile tolikšno zmedo, da je prišlo do upada narodnega proizvoda.¹¹⁷ Zaradi tega je prišlo do opustitve Hruščovega specialnega sedemletnega gospodarskega plana (1959-1965) že leta 1963, dve leti pred njegovo izvedbo.¹¹⁸ Ameriški strokovnjaki so izračunali, da je med letoma 1961 in 1965 letni prirast padel na 5 %, industrijska proizvodnja na 6,6 % in kmetijska proizvodnja na 2,8 %.¹¹⁹

¹¹⁷ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 32.

¹¹⁸ <http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field%28DOCID+su0068%29>; zadnji ogled: 2.6.2014.

¹¹⁹ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Union of Soviet Socialist Republics*, Elektronska izdaja.

4.4 Nadaljnji razvoj zunanje trgovine v okviru SEV

Pod vodstvom Hruščova je Sovjetsko gospodarstvo postalo bolj odprto. Trgovinski angažma s članicami SEV-a in ostalim svetom je znatno porasel.¹²⁰ Politična nestabilnost v socialistični vzhodni Evropi (Nemiri v Vzhodni Nemčiji in na Poljskem leta 1953 ter sovjetsko vojaško posredovanje na Madžarskem leta 1956) in integracija med zahodno evropskimi državami sta spodbudili reguliranje medblokovskih odnosov v bolj izpopolnjeno institucionalno okolje. Leta 1955 so blokvske države podpisale Varšavski sporazum o prijateljstvu, sodelovanju in vzajemni podpori, ki je okrepil politične ter vojaške vezi med članicami. Glede ekonomske integracije pa je Hruščov ponovno odkril SEV. Evropska gospodarska skupnost, ustanovljena v okviru rimske pogodbe leta 1957, je pospešila oživitve dejavnosti SEV-a.¹²¹

Med leti 1956 in 1963 je bila izrazita rast aktivnosti in novih institucij v okviru organizacije SEV. Leta 1962 sprožili program združitve električnih elektroenergetskih sistemov držav članic in podobne programe so zagnali tudi za koordinacijo železniškega ter rečnega transporta. Leta 1963 je bila osnovana posebna banka (International bank of Economic Cooperation – Mednarodna banka za gospodarsko sodelovanje) za potrebe finančnih poravnjav med članicami. V tem času so v okviru organizacije izvedli več bilateralnih in multilateralnih investicijskih projektov. Najodmevnejši projekt je bil koordinirana izgradnja naftovoda Prijateljstvo za pretok surove nafte iz Sovjetske zveze v vzhodno Evropo.¹²²

Skupen Inštitut za jedrske raziskave, ustanovljen leta 1956, je bil tudi markanten in je omogočil dolgotrajno pomembno sodelovanje. Vzporedno s temi dejavnostmi je Sovjetska zveza vodila koordinacijo investicijskih strategij v interesu bolj racionalnega vzorca regionalnih specializacij, povečanju produktivnosti in hitrejšega doseganja razvitosti kapitalističnih gospodarstev.¹²³

¹²⁰ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 60.

¹²¹ http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html; zadnji ogled: 2.6.2014.

¹²² Prav tam.

¹²³ Prav tam.

4.5 Prebivalstvo in izboljšanje življenjske ravni v času Hruščova

Šele leta 1955 je prebivalstvo Sovjetske zveze doseglo predvojno raven. Področja, ki jih je vojna najbolj prizadela kot npr. Belorusija, so predvojno število dosegla šele leta 1970. Urbanizacija se je povečevala. Leta 1959 je bilo število mestnega in podeželskega prebivalstva izenačeno.¹²⁴ Med 1956 in 1959 se je v mesta iz podeželja premaknilo 13 milijonov prebivalcev v upanju, da bi si izboljšali gmotne razmere. To je predstavljalo ogromen pritisk na mestne stanovanjske kapacitete v Sovjetski zvezi. Hruščov je v tem oziru najavil širok stanovanjski program, gradnjo 15 milijonov stanovanj do konca specialnega sedemletnega plana leta 1965. Leta 1955 je bilo 25 milijonov kvadratnih metrov skupnih državnih in kooperativnih stanovanjskih površin. Do leta 1960 se je skupna površina državnih in kooperativnih stanovanj več kot dvakrat povečala na 55,8 milijona in do leta 1965 na 62,4 milijona kvadratnih metrov. Skupna površina stanovanj se je iz 5 kvadratnih metrov na osebo leta 1957 povečala na povprečno 9,7 kvadratnega metra na osebo do leta 1964, kar je bil izjemen napredek, le kvaliteta stanovanj in kvaliteta bivanja v njih ni bila ravno najboljša. Veliko od teh stanovanj sploh ni imelo vodovoda in kanalizacije in v več primerih je bila tudi gradnja hitra in površna. A vendar srečnih mladih družin, ki so se lahko končno priselile v nova stanovanja, to ni toliko motilo. Kolektivna stanovanja iz Stalinovega obdobja so bila postopoma ukinjena.¹²⁵

Splošna stopnja rasti prebivalstva pa se je začela v petdesetih letih manjšati na stopnjo 1 odstotek letno, kar je bilo značilno tudi za ostale industrijske države. Edina izjema je bilo nerusko srednjeazijsko prebivalstvo (Kazahstanci, Turkmeni, Kirgizi,..) in del kavkaškega prebivalstva, kjer je stopnja rasti ostajala tudi nadalje 3 odstotke letno. Takšno nesorazmerje med različnimi deli SZ je ostalo vse do propada države.¹²⁶

Vladavina Hruščova na splošno ni bila škodljiva gospodarstvu, četudi so zadnja leta rezultati privedli do razočaranja. Po začetni rasti proizvodnje živil, uspehov v vesoljski tekmi (izstrelitev prvega umetnega satelita in nato človeka v orbito, kar je Sovjetski zvezi dalo svetovni primat na tem področju), uspešnem stanovanjskem načrtu ter plačni reformi so prišli na dan spodrseljaji: osnivanje sovnarhozov se je izkazalo za zelo protiproduktivno; poskusi

¹²⁴ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 394.

¹²⁵ Keep, *Last of Empires*, str. 97-98.

¹²⁶ Boffa, *Povijest Sovjetskog savjeza*, str. 394.

zvišanja cen živil so bili pričakani s protesti; kmetijstvo je še naprej nazadovalo.¹²⁷ V tem obdobju so se tudi pokazale temeljne omejitve sovjetskega gospodarsko političnega sistema, ki so državo pestile do konca njenega obstoja. Najbolje je ponazorjeno pri uvozu novih tehnologij.¹²⁸ Takrat je prišlo do izjemnega porasta v zunanjetrgovinski bilanci (več kot 150 % rast med 1955 in 1965) predvsem z zahodnimi razvitimi državami.¹²⁹ A kaj ko so bili postopki uvajanja teh novih tehnologij tako dolgotrajni ali neučinkoviti.

Kakorkoli, ko je bil Hruščov oktobra 1964 odstavljen, to ni bilo prvenstveno zaradi ekonomskih neuspehov. S svojimi reformami v korist potrošnje dobrin in dviga življenjskega standarda je odtujil večino sovjetske elite, podpornikov težke ter vojaške industrije, ki so se naposled oprijeli na njegove večje spodrsaljaje (npr. tudi osramočenje v kubanski krizi na zunanjepolitičnem prizorišču) in se mu tako maščevale.¹³⁰

¹²⁷ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str.70.

¹²⁸ Prav tam, str. 84.

¹²⁹ Prav tam, str. 81.

¹³⁰ Prav tam, str. 70.

5 RAZVOJ V OBDOBJU LEONIDA BREŽNJEVA 1964-1982

Leta 1964, po odstavitvi Hruščova, je centralni komite določil tri člane za nastop poglavitnih državnih služb: Nikolaj Podgorni je postal predsednik vrhovnega sovjeta, Leonid Brežnjev generalni sekretar KPSZ in Aleksej Kosigin predsednik vlade.¹³¹ Tako kot po Stalinovem preminutju, je po Hruščovi odstavitvi zavladal kolektiv, pri katerem je sčasoma Brežnjev zajel vse vajeti. Četudi ni nikoli dosegel širine oblasti predhodnikov, je postal le prvi med enakimi.¹³² Pod novim vodstvom je državna propaganda opustila utopično ideologijo Hruščova o hitrem dosegu pravega komunizma s hitrimi reformami in jo nadomestila s frazo, da je država že dosegla „realni, dejanski socializem“, zato je ni bilo potrebe po radikalnih prijemih.¹³³ Področju gospodarske politike je poslej skušal dirigirati predsednik vlade Aleksej Kosigin. Bil je spreten tehokrat, ki se je dobro zavedal slabosti sovjetskega gospodarstva. V nasprotju z nenadnimi spremembami v času Hruščova se je Kosigin zavzemal za veliko bolj postopen in dosleden pristop.¹³⁴ Predvsem je bil bolj zaskrbljen z gospodarstvom kot pa s tveganji v zunanji politiki.¹³⁵ Zagovarjal je zvišanje proizvodnje potrošniških dobrin, medtem ko je Brežnjev trdil, da ima prednost izboljšanje proizvodnje kmetijstva.¹³⁶

5.1 Reforma 1965 in njene posledice

Novo vodstvo je hotelo opustiti nekatere ekonomske reforme Hruščova, ni pa hotelo popolnoma spremeniti smeri ali ustaviti reforme gospodarstva.¹³⁷ Čeprav je Hruščov skušal popraviti ekonomsko planiranje, je sistem ostal odvisen od centralnih planov, ki so bili sestavljeni brez upoštevanja tržnih mehanizmov. Reformatorji, od katerih je najbolj izstopal akademik Evsej Liberman, so izpostavljali večjo svobodo posameznih podjetij od zunanjega nadzora in usmerjanje gospodarskih ciljev podjetja k ustvarjanju dobička. Leta 1965 je Kosigin uveljavil paket reform, ki so vključevale predloge Libermana in ukrepe proti nepotrebni birokraciji.¹³⁸ Odpravil je sovnarkhoze (svete narodnega gospodarstva v upravno-gospodarskih pokrajinah) in ponovno vzpostavil osrednja gospodarska ministrstva ter s tem okrepil centraliziran sistem upravljanja. V osmem in devetem petletnem načrtu do leta 1975 je

¹³¹ Grenville, *A History of the World*, str. 784.

¹³² Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 214.

¹³³ Prav tam, str. 216.

¹³⁴ Grenville, *A History of the World*, str. 784.

¹³⁵ McCaulay, *Russia, America and the Cold War*, str. 60.

¹³⁶ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 219.

¹³⁷ Prav tam, str. 219.

¹³⁸ <http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field%28DOCID+su0071%29>; zadnji ogled: 2.6.2014.

vodstvo s skrčenjem obveznih ciljev, podpiranjem razvoja lahke industrije in bogatejšo ponudbo potrošniških dobrin poskusilo ozdraviti tradicionalno nasprotje v proizvodnih sektorjih.¹³⁹ Direktorji industrijskih podjetij so postali bolj samostojni pri odločanju, kljub temu da se je okrepilo osrednje planiranje iz Moskve. Za pospeševanje proizvodnje v industrijskih obratih so uvedli nagradno plačilo po učinku. Navzlic začetnemu zagonu so se ti prijemi sčasoma izkazali za neučinkovite. Primarni interes uprave industrijskih obratov je bil izpolnitev letnega plana in ti plani so bili vedno manj zmožni podpirati zmeraj bolj zapleteno gospodarstvo. V interesu uprave podjetja je bilo, da se je držala čim nižjih možnih rezultatov v danem planu. Če bi jih opravili predobro v iztečenem letu, bi bile zahteve v naslednjem letnem planu še višje. Vnašanje novosti ter novih produktov v proizvodnjo je bilo proti neposrednemu interesu uprave in tako so bili ti poskusi s strani le-te zadrževani.¹⁴⁰

Vnašanje izračuna dobička v oceni dejavnosti tovarn, ki so proizvajale potrošniške dobrine, je ustvarilo nove ekonomske nesmisle. Kolikor dolgo cene niso bile postavljene s strani ponudbe in povpraševanja, izračuni dobička niso samo ostali neracionalni, ampak so tudi prinesli napačne stimulacije. Direktor tovarne ni imel spodbude, da bi znižal stroške proizvodnje. Potreba po naložbah je bila velika, a gospodarski sistem le-teh ni razporejal racionalno. Ker ni bilo interesa za investicije, ni bilo spodbude, da bi hranili manjše zaloge. Direktor tovarne ni nikoli vedel ali bodo surovine bile na razpolago, ko jih bo potreboval, zaradi tega jih je skušal obdržati toliko kot je lahko. Ko se je pojavilo vprašanje med kakovostjo in količino, je uprava tovarne vedno izbrala količino, ker jo je bilo lažje izmeriti in je na takšen način bila možnost nagrade večja.¹⁴¹ Danes je očitno, da je Kosiginova reforma potisnila direktorje podjetij v skoraj tržno obnašanje, je pa bila brez dejanskega obstoja trga obsojena na propad.¹⁴² Opozicija iz strani partijskih konservativcev in previdnih direktorjev je tudi pripomogla k propadu reforme.¹⁴³ Nasploh pa je bilo najbolj strah sekretarje regionalnih komitejev, da bodo izgubili ves nadzor nad podjetji.¹⁴⁴

¹³⁹ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 140.

¹⁴⁰ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 221.

¹⁴¹ Prav tam, str. 222.

¹⁴² <http://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/61265-predshestvennik-gaidara?page=0,0>; zadnji ogled: 2.6.2014.

¹⁴³ <http://cweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field%28DOCID+su0071%29>; zadnji ogled: 2.6.2014.

¹⁴⁴ <http://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/61265-predshestvennik-gaidara?page=0,0>; zadnji ogled: 2.6.2014.

Razen tega je od leta 1970 sovjetska industrija trpela pomanjkanje delovne sile. Glavni razlog pomanjkanja je bil v nizki produktivnosti. V tovarnah je bilo preveč nedejavnih rok in direktorji jih niso bili prisiljeni odpustiti. Tudi v kmetijstvu je bilo preveč zaposlenih, več kot četrtina delovne sile. Ko se je zmanjšal prirast prebivalstva v evropskih predelih države, v nasprotju z naraščajočim prirastom v srednje azijskih republikah, so imele nove tovarne težave pri iskanju delavcev. Sovjetsko gospodarstvo se je izkazalo kot nesposobno pri prehodu od ekstenzivne k intenzivni rasti, od delovno intenzivnih h kapitalno intenzivnim metodam. Ravno tako ni moglo izkoristiti ugodnosti prihranka dela kot v gospodarstvih zahodnih držav, ki bi nastalo pri modernizaciji mehanizacije zaradi tehnološke zaostalosti ter težav pri uvajanju obstoječe in uvožene tehnologije.¹⁴⁵

Ob koncu sedemdesetih let je vodstvo kitajske komunistične partije na čelu z Deng Xiapopingom končalo metati pesek v oči in prišlo do zaključka, da je s socialističnim planskim gospodarstvom nekaj hudo narobe in da je potrebno korenitih reform. Žal sovjetsko okostenelo vodstvo, razen mogoče izjemoma Kosigina, ni sprevidelo konstantnega padanja sovjetskih gospodarskih kazalcev. Upočasnitev je bila alarmantna. Nivo rasti je na vseh področjih in panogah, kjerkoli je bilo to izmerljivo, drastično padal iz petletke v petletko od leta 1970: bruto domači proizvod¹⁴⁶, industrijska proizvodnja, kmetijska proizvodnja, naložbe v dolgoročna sredstva, produktivnost dela, realni dohodek po osebi... Čeprav gospodarstvo ni prešlo v recesijo, je napredovalo s počasnostjo trudnega vola.¹⁴⁷ To je bil tudi čas, ko se je pokazala izpostavljenost sovjetskega in ostalih socialističnih gospodarstev nenadzorovanim tokovom in nepredvidljivim valovanjem mednarodnega svetovnega gospodarstva, na kar ni bil imun niti razviti zahod. Veliki vstop Sovjetske zveze na mednarodni žitni trg in vpliv naftne krize v sedemdesetih letih sta podrla še zadnje mite o socialističnem taboru kot o navideznem vase zaprtem regionalnem gospodarstvu zaščitenem pred neizprosnostjo svetovne ekonomije.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 221.

¹⁴⁶ Bruto domači proizvod (kratica BDP), vsota dodanih vrednosti vseh rezidentnih proizvajalnih enot nanacionalnem ozemlju. Izračuna se kot vsota dodanih vrednosti proizvajalnih sektorjev; prišteje se ji vrednost vloženih (imputiranih) bančnih storitev, odšteje pa znesek uvoznih dajatev in drugih posrednih davkov na uvožene izdelke ter neto (plačani minus povrnjeni) davek na dodano vrednost. V nasprotju z bruto nacionalnim proizvodom (BNP) zajema BDP samo proizvodnjo enot, ki poslujejo na ozemlju določene države, ne pa tudi proizvodnjo njenih enot, ki poslujejo v tujini. (Veliki splošni leksikon, *Bruto domači proizvod*, Elektronska izdaja.)

¹⁴⁷ Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 471.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 418.

5.2 Problematično kmetijstvo in industrijska rast

Glede na ameriške ocene je bila rast v ZSSR med letoma 1966-70 in 1976-80 sledeča: bruto domači proizvod, 5,2 % in 2,2 %; rast industrijske proizvodnje, 6,3 % in 2,6 %; rast kmetijske proizvodnje, 3,7 % in 0,8 %; rast investicij, 6 % in 4,3 %. Kot je razvidno, je rast proti koncu vladanja Brežnjeva strmo padala. Najbolj pereče je bilo stanje v kmetijstvu. Rast tega sektorja je bila celo negativna letoma med 1971-75 po 0,3 odstotka na leto.¹⁴⁹ Čeprav so se naložbe v kmetijstvu med letoma 1965 in 1980 povečale za 160 odstotkov, je bila dejanska rast proizvodnje le 20-odstotna.¹⁵⁰

Eden izmed razlogov za takšno neučinkovitost je bil v slabi kakovosti kmetijskih strojev. Na primer v zahodni Sibiriji je bilo le 15 odstotkov molznih strojev primernih za uporabo. V ostalih predelih države so bili kmetijski stroji zastareli in so se pogosto kvarili. In če so delali, so bili pogosto neučinkoviti.¹⁵¹ Če se primerja kazalec povprečja namolzenega mleka na 1 kravo (kg/leto), je bila leta 1970 v ZDA namolzenih 4423 kg, istega leta v Sovjetski zvezi pa samo 2110 kg. Skoraj dvajset let kasneje leta 1989 pa je bila v ZDA številka že 6533 kg v Sovjetski zvezi pa je narastla le na 2555 kg. Sovjetska zveza je v zadnjih desetletjih pred razpadom zaostajala v produktivnosti kmetijstva primerjalno z zahodnimi državami predvsem zaradi tehnološkega zaostanka v kmetijski proizvodnji.¹⁵² Povečana raba umetnih gnojil; zvišanje plač kmečke delovne sile; uvajanje veliko novih spodbud vključno z dovoljenji za večja zasebna zemljišča; omogočanje prodaje živil na prostem trgu, ko so bile dosežene proizvodne kvote; povečevanje subvencij proizvajalcem v obliki diferenciranih cenovnih dodatkov; olajšave pri nakupih kmetijske tehnike, zniževanje posojilnih obresti in občasno odpisovanje dolgov... Vse te reforme Brežnjevih let niso zadovoljile rastočega povpraševanja,¹⁵³ v oziru, da je bila rast prebivalstva med 1966 in 1980 le 0,9 %.¹⁵⁴ V nasprotju z mesom, katerega poraba se je povečala med 1970 in 1985 za polovico in je domača proizvodnja pokrivala potrebe, je bila pridelava žita še vedno najbolj problematična. 210 milijonov ton je bila količina letnih potreb po žitu v ZSSR. Razen leta 1978, vsa leta Brežnjeve vladavine proizvodnja ni dosegala zgoraj podane norme. Ta deficit je bil pokrit z uvozom iz ZDA, kjer so imeli velike viške v proizvodnji žita. Uvoz iz ZDA se je nadaljeval

¹⁴⁹ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Union of Soviet Socialist Republics*, Elektronska izdaja.

¹⁵⁰ Ascher, *Russia: A Short History*, str. 217.

¹⁵¹ Prav tam, str. 217.

¹⁵² Gaidar, *Propad imperija*, str. 268.

¹⁵³ Grenville, *A History of the World*, str. 786.

¹⁵⁴ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Union of Soviet Socialist Republics*, Elektronska izdaja.

do leta 1979, ko je ameriška vlada to onemogočila z embargom v odgovoru na sovjetski napad na Afganistan.¹⁵⁵ V primerjavi s pridelkom žita v tonah na hektar je bil leta 1970 ta v ZDA 3,16 tone v Sovjetski zvezi le 1,57 tone, leta 1989 je v ZDA narastel na 4,48 tone v Sovjetski zvezi pa le na 1,89.¹⁵⁶

Pozornost vzbujajoče dejstvo je, da je bila v zgodnjem obdobju vladavine Brežnjeva (do približno leta 1973) skupna rast gospodarstva še visoka in je celo malce presegala rast iz poznega obdobja Hruščova iz prve polovice šestdesetih let. Vendar se je do sredine sedemdesetih let rast občutno upočasnila pri vseh kazalcih, kot sem že v prejšnjem podpoglavju poudaril in povzel razloge za takšen razplet. Kljub temu je Sovjetska zveza gasila požar z vedno večjim izvozom nafte. Po letu 1973, ko so države OPEC drastično zvišale ceno tega energenta zaradi ameriške podpore Izraelu v jomkipurski vojni, je Sovjetska zveza na račun tega zaslužila več deset tako dragocenih milijard dolarjev letno. Zato je postalo povečanje črpanja nafte in gradnja infrastrukture (naftovodi) ena izmed prioritiet v Sovjetskem gospodarstvu.

Do osemdesetih let je Sovjetska zveza ne samo vzdrževala mogočno vojsko, ampak dosegla tudi strateško pariteto z Združenimi državami. Razvila je dostojno mornarico in razširila svoj vpliv na vse celine sveta. V tej nezadržni vožnji do dosega enakosti z ZDA na globalno političnem prizorišču ni dosegla istih rezultatov paralelno na ekonomskem področju. V državi, katere voditelji so neprestano zagovarjali, da je njihova država komunistična, se je z leti nabiralo vedno več gospodarskih težav. Je pa potrebno pripomniti, da je bil napredek v Sovjetski zvezi od konca 2. svetovne vojne pa do Brežnjeve smrti impresiven in je država doživela mogoče na videz še večji napredek kot zahodna Evropa v istem časovnem razponu, tudi zaradi absolutne večje zaostalosti sovjetskega področja ob koncu vojne. Od leta 1945 naprej je bil ekonomski napredek očiten tudi v statističnih obrazcih. Proizvodnja jekla je bila leta 1945 na ravni 12,3 milijona ton, do leta 1960 je narastla na 65,3 milijona ton in leta 1980 na 148 milijonov ton, kar je pomenilo, da je bila Sovjetska zveza največji proizvajalec jekla na svetu. Električna proizvodnja v istih letih je bila 43,2 milijona kilovatnih ur, 292 milijona in 1294 milijonov. Proizvodnja avtomobilov je poskočila iz 74000 leta 1945 na 524000 v letu

¹⁵⁵ Grenville, *A History of the World*, str. 786.

¹⁵⁶ Gaidar, *Propad imperija*, str. 268.

1960 in na 2,2 milijona enot v letu 1980. Ta lista, ki bi kazala porast proizvodnje še v drugih panogah bi lahko bila neskončna.¹⁵⁷

Od sedemdesetih let naprej se je v ZDA začela razvijati nova generacija oborožitvenih sistemov, kot so bili nadzorni sistemi bojišča, pametne bombe in še veliko drugih, med katerimi pa je bil daleč najbolj ambiciozen projekt Predsednika Reagana SDI¹⁵⁸, najavljen leta 1983. Kar je bilo tem vojaškim projektom skupnega je, da so vsi bazirali na razviti informacijski tehnologiji. Tovrstna tehnologija ni bila razvita v specialni državno podprti vojni tehnološki enklavi, kot je bilo razvito jedrsko in raketno orožje, ampak so bile stranski produkt razvoja v civilnem gospodarstvu. Takšnega vojaško tehnološkega razvoja kot je bil v ZDA, Sovjetska zveza ni in nebi uspela doseči zaradi specifikne njenega gospodarskega ter političnega sistema.¹⁵⁹ Nezavidljiv sovjetski položaj na tem področju bom najbolje prikazal s citiranjem izjave sovjetskega maršala Nikolaja Ogarkova iz privatnega pogovora z ameriškim novinarjem Lesliejem H. Gelbom, ki sta ga opravila le nekaj dni po uradni objavi iniciative SDI, a ga novinar ni objavil vse do leta 1992: *„Mi se ne moremo enačiti v kakovosti z ameriškim orožjem za generacijo ali dve. Sodobna vojaška moč temelji na visoki tehnologiji in visoka tehnologija temelji na računalnikih. V ZDA se majhni otroci igrajo z računalniki... Tukaj nimamo računalnika niti v vsaki pisarni obrambnega ministrstva. In zaradi vam dobro poznanih razlogov, mi ne moremo omogočati širše dosegljivosti računalništva v naši družbi. Mi vas ne bomo nikoli zmogli doseči v razvoju sodobnega orožja dokler ne bomo naredili revolucije v naši ekonomiji. In vprašanje je ali lahko izpeljemo ekonomsko revolucijo brez politične revolucije?„*¹⁶⁰

¹⁵⁷ Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, str. 429.

¹⁵⁸ SDI (kratica za Strategic Defense Initiative, populistično vojna zvezd), dolgoročni raziskovalni in razvojni program vesoljskega obrambnega raketnega sistema; predlagal ga je (1983) ameriški predsednik Reagan; notranje- in zunanjepolitično zelo sporen; 1993 ustavljen. (Veliki Splošni leksikon, *SDI*, Elektronska izdaja.)

¹⁵⁹ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 248.

¹⁶⁰ <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/a-cold-war-conundrum/source.htm>; zadnji ogled: 2.6.2014.

5.3 Zunanja trgovina z zahodom in integracija SEV

Leto 1980 je zaznamoval splošen zastoj v do tedaj rastoči sovjetski trgovini z zahodnimi državami, ki ga je omogočila politika popuščanja napetosti (Detenté¹⁶¹) med velesilama od konca šestdesetih pa do konca sedemdesetih let.¹⁶² Kot sem že v prejšnjem poglavju omenil, je v tem času prišlo do znatnega prenosa zahodne tehnologije in celo nekaterih večjih investicij v Sovjetsko zvezo. Največja izmed teh je bil projekt z italijanskim avtomobilskim podjetjem Fiat. Zgrajeno je bilo sovjetsko avtomobilsko mesto z imenom Togliatti (poimenovano po ravno v tistem času preminulem sekretarju italijanske komunistične partije Palmiru Togliattiju) s tovarno avtomobilov VAZ (Volžskij Avtomobilnij Zavod), ki je ogromno povečala proizvodnjo avtomobilov v SZ.¹⁶³ Povečan uvoz iz zahoda si je Sovjetska zveza lahko privoščila predvsem zaradi izvoza nafte, ki so jo omogočale ogromne rezerve in izgradnja novih črpališč. Od začetka sedemdesetih let se je cena le-te strmo zvišala in tako predstavljala temeljni vir deviznih rezerv države.¹⁶⁴

V času najočitnejšega popuščanja napetosti med supersilama po podpisu sporazuma SALT¹⁶⁵ leta 1972, so podpisali tudi razne trgovinske sporazume, ki so do določene mere sprostili trgovsko izmenjavo med državama.¹⁶⁶ Brežnjev si je obetal več prenosa visoke tehnologije iz ZDA v Sovjetsko zvezo v okviru dobrih odnosov s predsednikom Nixonom¹⁶⁷, a je žal bil medtem Nixon prisiljen k odstopu leta 1974 (afera Watergate¹⁶⁸) in že leta 1975 so se trgovinski odnosi med velesilama ohladili, zaradi političnega konflikta glede Ameriške javne zahteve do pravice sovjetskih Judov do emigracije iz SZ. Sovjetska zveza je to sprejela kot to

¹⁶¹ Detenté je francoska beseda, ki pomeni popuščanje napetosti ali pritiska. V zgodovini pa označuje obdobje med hladno vojno, ki ga je zaznamovalo popopuščanje napetosti med ZDA in SZ med leti 1967 in 1979. Za ta čas je bilo značilno povečanje trgovine in sodelovanje na več področjih med državama. Odnosi se spet ohladijo s sovjetskim vojaškim posegom v Afganistanu leta 1979. (Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Detenté*, Elektronska izdaja.)

¹⁶² Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 123.

¹⁶³ Prav tam, str. 122.

¹⁶⁴ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, Union of Soviet Socialist Republics, *Elektronska izdaja*.

¹⁶⁵ SALT (kratica za Strategic Arms Limitation Talks), pogovori med ZDA in ZSSR (od 1969, potekali na Dunaju in v Helsinkih) o omejitvi in odstranitvi strateškega orožja; zdaj se nadaljujejo kot START, in sicer med ZDA in Rusijo. (Veliki Splošni leksikon, *SALT*, Elektronska izdaja.)

¹⁶⁶ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 123.

¹⁶⁷ McCauley, *Russia, America and the Cold War*, str. 67.

¹⁶⁸ Watergate, pisarniško in stanovanjsko naselje v Washingtonu (DC), glavni stan demokratov ob predsedniških volitvah 1972 v ZDA. Vdor v prostore Demokratske stranke (junija 1972) in dolgotrajno zakrivanje odgovornosti vodilnih članov vlade je novembra 1972 ponovno izvoljenemu predsedniku R. Nixonu 1973/74 nakopalo težave, zaradi katerih je moral 9.8.1974 odstopiti (afera Watergate). (Veliki Splošni leksikon, *Watergate*, Elektronska izdaja.)

žalitev, s tem da so to politiko izseljevanja Judov že izvajali, a v neformalnem smislu. V tem oziru se je »Detenté« med SZ in ZDA vsaj glede trgovinskih odnosov prekinil.¹⁶⁹

V poznih sedemdesetih se je tudi na mednarodnem zunanjetrgovinskem področju začela kazati šibkost sovjetskega gospodarstva. Če so bili še leta 1960 glavni izvozni artikli strojna in druga oprema, transportna sredstva, kovine ter kovinski izdelki, so v letu 1985 predstavljale glavnino izvoza energetske surovine s 53 odstotki, predvsem nafta in plin. Nasprotno so 60 odstotkov uvoza leta 1987 predstavljali stroji, kovinski izdelki in industrijski potrošniški proizvodi. Sovjetska zveza je postajala vedno bolj podobna koloniji, ki preskrbuje z energijo bolj napredna industrijska gospodarstva, predvsem bolj razviti vzhodnoevropski zaveznici Češkoslovaško in Nemško demokratično republiko, pri katerih se je industrija lahko zanašala na neskončno velik ter nezahteven sovjetski trg, brez da bi jih skrbelo za lastne gospodarske pomanjkljivosti.¹⁷⁰

Po padcu Hruščova je bilo sovjetsko vodstvo zaposleno z internimi zadevami in vzhodnoevropske države so ravno tako bile zaposlene s programi gospodarskih reform. Zato je v tem času nastal nekakšen zastoj v razvoju aktivnosti Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč, ki je trajal do in tudi še nekaj časa po Sovjetski intervenciji na Češkoslovaškem leta 1968. Vsa vzhodna Evropa je bila tako rekoč pretresena od tega dogodka, tako da je bila očitna potreba po revitalizaciji programov v okviru organizacije, ki bi okrepila regionalno kohezijo. Obstajale so tudi razlike v mnenjih glede okrepitve nadnacionalnega planiranja ali po drugi strani okrepitve tržnih odnosov med članicami.¹⁷¹

Prerekanja glede nadnacionalnega planiranja so bila rešena v kompromisu v obliki Splošnega programa za nadaljnjo širitev in izpopolnitev sodelovanja ter nadaljnji razvoj socialistične gospodarske integracije (Comprehensive Program for the Further Extension and Improvement of Cooperation and the Further Development of Socialist Economic Integration) leta 1971, ki je postavil smernice razvoja aktivnosti v okviru SEV do leta 1990. Ta program je vseboval tako tržne elemente kot tudi elemente plana. Glede tržnih odnosov je program izpostavljala okrepljeno vlogo denarja, cen in menjalnih tečajev v odnosih med članicami ter spodbujanje stikov med podjetji v državah članicah. V enakem razmerju je Splošni program pozival k povečanju skupnega planiranja pri različnih gospodarskih panogah skozi meddržavne

¹⁶⁹ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 123.

¹⁷⁰ Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 471.

¹⁷¹ http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html; zadnji ogled: 2.6.2014.

institucije, ki so jih koordinirale aktivnosti držav članic v danih panogah. Program je poudarjal razvoj multilateralnih projektov na osnovi novih regionalnih virov goriv, surovin in energije. Takšni plani so bili skupno planirani, financirani in naposled skupno izvajani.¹⁷²

S Splošnim programom in njegovim poudarkom na integraciji je Svet za vzajemno gospodarsko pomoč skušal strukturo organizacije približati Evropski gospodarski skupnosti, tako v samem smotru organizacije kot tudi s približevanjem v smislu spodbujanja trgovskih odnosov med SEV in EGS. Program je tako nastal v času aktivnega razvijanja gospodarskih odnosov držav članic SEV z ostalim svetom, predvsem z razvitimi zahodnimi državami kot tudi z državami tretjega sveta.¹⁷³

V tem obdobju so polnopravno vstopile v organizacijo še tri neevropske države: Ljudska republika Mongolija leta 1962, Kuba leta 1972 in Socialistična republika Vietnam leta 1978.¹⁷⁴ Pri tem velja omeniti poseben status »izredne članice«, ki ga je v organizaciji SEV uživala Jugoslavija. Na osnovi sporazuma med SEV in Jugoslavijo leta 1964, je Jugoslavija sodelovala v enaindvajsetih od dvaintridesetih institucij Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč kot da bi bila polnopravna članica. Organizacija je poznala še status sodelujočih nesocialističnih držav, pri katerih so predstavniki vlad in podjetij sodelovali pri podpisu trgovinskih sporazumov. Med sodelujoče države so spadale: Finska, Irak, Mehika, Nikaragva in Mozambik.¹⁷⁵

Do konca sedemdesetih let so bili gospodarski sektorji vseh držav članic SEV-a preoblikovani v socialističen planski sistem, z izjemo poljskega kmetijskega sektorja.¹⁷⁶

¹⁷² http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html; zadnji ogled: 2.6.2014.

¹⁷³ Prav tam.

¹⁷⁴ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 130.

¹⁷⁵ http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html; zadnji ogled: 2.6.2014.

¹⁷⁶ Prav tam.

5.4 Standard prebivalstva

Z večjim zaslužkom se je povprečna plača sovjetskega delavca izjemno povečala. Običajni državljani je živel boljše, ob tem da je moral več časa čakati v vrsti za subvencionirane dobrine v državnih trgovinah ali pa kupovati potrošniške izdelke na dragem črnem trgu. Razpoložljive dobrine, tiste ki niso pokrivalo temeljnih potreb kot streha in hrana, so bile izjemno drage in v glavnem slabe kvalitete v primerjavi z zahodnimi standardi. In tudi te redke drage luksuzne dobrine niso mogle vpiti plač ter milijonov rubljev, položenih na hranilnih računih. Rudar si ni mogel privoščiti boljšega stanovanja, čeprav je bil bogat z rublji, je živel še naprej skromno. Mladoporočenci so morali na svoja stanovanja čakati leta.

Kakorkoli, za razmere v Sovjetski zvezi je bilo spodbudno, da je ena od sedmih družin imela avto; skoraj vsako gospodinjstvo televizor (ena tretjina od teh v barvah), hladilnik in pralni stroj. Če se pa upošteva druge pokazatelje kot so telefoni ter osebni računalniki, je bila razlika med zahodom in Sovjetsko zvezo ogromna.¹⁷⁷ Kljub temu se je v prvi polovici sedemdesetih let večina prebivalcev Sovjetske zveze počutila najboljše glede na njihov življenjski spomin.¹⁷⁸ Glede na to, da se je prebivalstvo zavedalo vrzeli v blaginji v primerjavi z razvitimi zahodnimi državami in si je ravno tako želelo zahodnih svoboščin, se je sovjetsko prebivalstvo preprosto zadovoljilo z sovjetskim režimom dokler je zagotavljal subvencionirana ter poceni stanovanja, univerzalno zdravstveno varnost, plačan materinski dopust, javno šolstvo in potrošniške dobrine.¹⁷⁹

Velja omeniti tudi zelo razširjeno korupcijo v tistem času in s tem posledično blagostanje članov nomenklature, ki je zelo spominjalo na življenje ameriških tajkunov. Za privilegirane posameznike so bili proizvodi zahoda seveda dosegljivi: nemški avtomobili znamke Mercedes, japonske hi-fi glasbene komponente in domača luksuzna hrana kot je kavjar. Splošno razširjen alkoholizem je v tem času postajal tudi vedno večji problem.¹⁸⁰ Čeprav so v glavnem ljudje občutili izboljšanje v potrošnji, so se morali vedno bolj soočati z neučinkovito proizvodnjo in distribucijo hrane ter ostalih potrošniških dobrin. Takrat je v sovjetskem tisku tudi potekala diskusija glede problema kopičenja nezaželenih proizvodov nizke kakovosti v skladiščih. Ta problem je sobival s pomanjkanjem različnih proizvodov, povpraševanje po teh

¹⁷⁷ Grenville, *A History of the World*, str. 786.

¹⁷⁸ Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 473.

¹⁷⁹ Kotkin, *Armagedon Averted*, str. 44.

¹⁸⁰ Grenville, *A History of the World*, str. 787.

proizvodih je bilo večje od ponudbe v nadzorovanih prodajnih cenah. Vrste v trgovinah in kupčije na črnem trgu so bile za sovjetske državljane v sedemdesetih ravno tako vsakdanja doživetja kot so bile deset ali dvajset let pred tem. Razen krompirja in kruha so bile ostale vrste hrane *defitsitjii* (deficit, v primanjkovanju).¹⁸¹

Od sedemdesetih let naprej je bil poleg padanja ekonomske rasti opazen tudi zastoj pri napredku temeljnih socialnih pokazateljev kot so smrtnost prebivalstva in zdravstvo.¹⁸² Pričakovana starost je predvsem za moške strmo padala in povečevala se je smrtnost novorojencev. Razen na določenih specialističnih področjih so sovjetske medicinske tehnike in ustanove postajale zastarele.¹⁸³

Med 1965 in 1985 je prebivalstvo v Sovjetski zvezi naraslo iz 232,2 na 276,3 milijona prebivalcev. Na splošno je rast padala. Če je še v petdesetih letih naraščala letno za 1,8 je do osemdesetih rast padla na 0,8 odstotka. Padec natalitete je bila posledica dolgotrajnega socialnega procesa modernizacije družbe: večji delež starejših in manj odločitev za več otrok v baby boom generaciji rojeni med 1945 do 1965 in mlajšimi; naknadno povečanje števila mestnega prebivalstva (leta 1965 53,3 odstotkov mestnega prebivalstva, v letu 1985 pa že 65,6 odstotkov); napredek v izobraževanju (pred 2. svetovno vojno je bilo le 2 milijona visoko izobraženih ljudi, sredi osemdesetih let jih je bilo že 30 milijonov¹⁸⁴) ter povečanje števila višje plačanih specialističnih uslužbencev (inženirji, ekonomisti, direktorji...). Nadaljeval se je trend, ki je bil očiten že v času Hruščova, padec natalitete je bil predvsem občuten v slovanskih (Rusija, Belorusija, Ukrajina) ter v baltskih republikah (Litva, Latvija, Estonija), kjer je bil družbeni in gospodarski napredek najbolj izrazit. Medtem je bil v srednjeazijskih republikah (Kazakhstan, Turkmenistan, Kirgizistan, Uzbekistan, Tadžikistan) naravni prirast prebivalstva še vedno visok. Modernizacija je v teh predelih imela precej počasnejši tempo in so v vseh pogledih zaostajali za prej naštetimi republikami.¹⁸⁵

V svetovnem oziru je Sovjetska zveza ravno v obdobju administracije Brežnjeva oblikovala najmogočnejšo vojsko na svetu, strateško enakost z Združenimi državami Amerike in razširila svoj vpliv v mnoge predele sveta. V zgodovinski literaturi je obdobje označeno kot zlati čas sovjetske hegemonije, ko so bile ZDA, zaradi notranjepolitičnih razprtij in hudega poraza po

¹⁸¹ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 117.

¹⁸² Hobsbawm, *The Age of Extremes*, str. 472.

¹⁸³ Thompson, *Russia and the Soviet Union*, str. 304.

¹⁸⁴ Vrtačnik, *Ekonomske posledice razpada Sovjetske zveze*, str. 4.

¹⁸⁵ Keep, *Last of Empires*, str. 263-264.

dolgotrajni vojni v Vietnamu, v mednarodni politiki precej oslABLJENE. Je pa ravno v tem času Sovjetska zveza začela gospodarsko zaostajati vedno bolj za razvitim zahodom.¹⁸⁶ Še posebej je to postalo očitno v drugi polovici vlade Brežnjeva, kot je v statistiki v enem izmed prejšnjih podpoglavij razvidno. Gospodarska rast se je pri vseh kazalcih občutno znižala. Visoki obrambnih stroški v času gospodarske upočasnitve so seveda privedli do znižanja investicij na drugih področjih od katerih je še posebej trpelo šolstvo in zdravstvo.¹⁸⁷ Poslednji voditelj Sovjetske zveze Mihail Gorbačov je to dolgoletno obdobje sovjetske zgodovine označil z besedama „Brežnjeva stagnacija“.

¹⁸⁶ Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, str. 429.

¹⁸⁷ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Union of Soviet Socialist Republics*, Elektronska izdaja.

6 INTERREGNUM - MEDVLADJE 1982-1985

Leonid Brežnjev je umrl 10. novembra 1982. Pripadnik njegove generacije in šef KGB-ja med leti 1967 in 1982 Jurij Andropov je, kot je bilo pričakovano, postal nov generalni sekretar. Bil je slabega zdravja in je že 9. februarja 1984 umrl. Nasledil ga še en star član politbiroja, bližnji sodelavec Brežnjeva, Konstantin Černenko. Politbiro ni hotel tvegati in je z imenovanjem starih zvestih članov hotel gnati naprej preverjeno formulo. Čez dobro leto, 10. marca 1985 je tudi on umrl.¹⁸⁸ Ob tej priložnosti je celo ameriški predsednik Ronald Reagan, v občutku nestabilnih političnih odnosov do Sovjetske zveze potožil svoji ženi: »Kako naj kamorkoli pridem v dialogu z Rusi, če neprestano umirajo na meni?«.¹⁸⁹

Obdobje osemindvajsetih mesecev med smrtjo Brežnjeva in nastopom Gorbačova ni posredovalo kakršnih večjih reform v ekonomskem sistemu. Andropov ni videl potreb po kakšnih sistematičnih reformah, vse njegove rešitve za državne probleme so bile dokaj površinske. Prepričano je verjel, da s socialističnim sistemom v temeljih ni nič narobe.¹⁹⁰ Se je pa zavedal, da se je rast gospodarstva drastično upočasnila.¹⁹¹ Postregel je z nekaj kratkoročno učinkovitimi ukrepi. Najprej je ukrepal proti delovni nedisciplini in alkoholizmu. Poslal je policiste legitimirati ljudi na ulicah in v trgovinah, če so bili nelegalno odsotni z delovnega mesta. V Brežnjevem režimu je bilo čisto običajno, če je delavec neuradno vzela odmor z dela, brez posledic. Andropov je skušal tole izkoreniniti. S temi ukrepi je zelo povečal splošen nadzor nad ljudstvom, tako da se je represija režima v tem času dokaj povečala. Kot glavni ukrep proti prekomernemu alkoholizmu je zvišal cene vodke in ostalih alkoholnih pijač. Uspel je znižati porabo alkohola, rezultati so bili vidni, vendar je s tem tudi znižal pritok v državni proračun iz tega vira in zagnal črn trg z vodko. Učinkovito je udaril proti korupciji in rezal privilegije članom komunistične partije.¹⁹²

Černenko, v nasprotju z načelnim Andropovom, ni ponujal nikakršnih konkretnih rešitev. Razlog je tudi v tem, da je bil večino svojega enoletnega vladanja hudo bolan, kar je omogočilo vstop v ospredje varovancu Jurija Andropova, Mihailu Gorbačovu. Med zdravstveno odsotnostjo Černenka je vodil sestanke politbiroja in se ukvarjal z zunanjo

¹⁸⁸ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 172.

¹⁸⁹ <http://www.nytimes.com/1990/11/18/books/where-s-the-rest-of-him.html?src=pm&pagewanted=3>; zadnji ogled 2.6.2014.

¹⁹⁰ Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 172.

¹⁹¹ McCaulay, *Russia, America and the Cold War*, str. 78.

¹⁹² Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Union of Soviet Socialist Republics*, Elektronska izdaja.

politiko ter si tako pridobil dragocene izkušnje, prepoznavnost in status, ki so v prihodnosti prišle do izraza.¹⁹³

V obdobju medvladja torej ni prišlo do bistvenih sprememb v ekonomski sferi. Rast je ostala še naprej na nizki ravni, razen v letu 1983, ko je prišlo do zaznavnega premika navzgor. Po podatkih ameriške agencije CIA je bila v tem letu letna rast narodnega dohodka 3,2 %, kar je bila verjetno posledica prej omenjenih Andropovih disciplinskih ukrepov, ki pa so bili bolj kratkotrajne vrednosti, saj se je naslednjega leta rast padla na nezavidljivih 1,4 %.¹⁹⁴ Po Černenkovi smrti je vodstvo politbiroja prišlo do spoznanja, da se nima več smisla upirati prodoru mlajše generacije.

¹⁹³ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 244.

¹⁹⁴ Hanson, *The Rise And Fall Of The Soviet Economy*, str. 174.

7 RAZVOJ V OBDOBJU MIHAILA GORBAČOVA 1985-1989

11. marca 1985 je bil Mihail Sergejevič Gorbačov izvoljen za generalnega sekretarja KPSZ kot najmlajši član Politbiroja, star 54 let. Člani politbiroja so se zavedali resnosti kopice problemov, v katere je bila potopljena Sovjetska zveza, zato so izvolili mladega, energičnega in karizmatičnega generalnega sekretarja, ki bi vodil državo iz krize.¹⁹⁵ Čeprav so nekateri konservativci nasprotovali širšim reformam, se niso upirali njegovi izvolitvi, ker preprosto niso imeli druge možnosti. Izvolitev Gorbačova je bila pričakovana z velikim upanjem tako doma kot v tujini.¹⁹⁶ Sovjetska zveza je potrebovala premik k dolgoročnejšim trendom rasti gospodarstva, če je hotela ostati kredibilna velesila v enaindvajsetem stoletju.¹⁹⁷ Gorbačovova prioriteta je bila torej spet zagnati gospodarsko rast. Zavedal se je prekomernega deleža obrambnega sektorja v sovjetskem gospodarstvu. Reforme so bile nujne, v nasprotnem primeru bi država izgubila status velesile pred letom 2000. Gorbačov je mislil, da bo uspel reformirati obstoječi ekonomski model in šele leta 1989 je dokončno spoznal, da je kriza sistemska.¹⁹⁸

7.1 Pospešitev

Prvo izmed slavnih Gorbačovih gesel, ki se je naslanjalo na gospodarsko politiko je bilo pospešitev (uskorenje) razglašeno na 27. kongresu KPSZ februarja 1986. Poudarjal je hitrejši vsesplošni gospodarski razvoj do leta 2000. Pospešitev gospodarske rasti naj bi se predvsem nanašala na strojogradnjo, ki bi rastla 1,7-krat hitreje od industrije in kakovost strojnih proizvodov naj bi dosegla konkurenčnost na svetovni ravni do zgodnjih devetdesetih let.¹⁹⁹ Sovjetska zveza naj bi do začetka devetdesetih let tudi dosegla zahod kar se tiče razvoja informacijske tehnologije, ob čemer sem že v prejšnjem poglavju omenil, da je bila Sovjetska zveza na tem področju v nepremostljivem zaostanku. Začeli naj bi množično uvajanje računalniškega pouka v šolski sistem. Vendar je Gorbačov zelo hitro spoznal, da sovjetska industrija ni bila sposobna proizvesti niti desetinke vseh potreb po šolskih računalnikih, kaj šele da bi zadostila potrebam celotnega gospodarstva in državne uprave.²⁰⁰

¹⁹⁵ Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, str. 245.

¹⁹⁶ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 178.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 178.

¹⁹⁸ McCaulay, *Russia, America and the Cold War*, str. 82.

¹⁹⁹ Gaidar, *Propad imperija*, str. 295.

²⁰⁰ Rupnik, *Tretji Rim*, str. 169.

Kljub visokoletečim vizijam je poteza bila precej bolj konservativne narave, v okviru obstoječega ekonomskega modela in se je nanašala predvsem na povečevanje kapitalskih investicij v težko industrijo. Že do leta 1987 je postalo jasno, da politika pospešitve ni delovala in da je potrebno uvesti bolj korenite reforme.

7.2 Velikopotezne reforme v gospodarstvu - »perestrojka«

Torej po propadu »pospešitve« in, da bi potegnili Sovjetsko zvezo iz gospodarske stagnacije je novo vodstvo dejavnost osredotočilo vzporedno na več frontah: pospeševanje demokratizacije političnega sistema („demokratizacija“), odprava cenzure medijev („glasnost“ - odprtost) in prenova gospodarstva („perestrojka“ - prestrukturiranje). V drugi polovici osemdesetih let so se voditelji Sovjetske zveze usmerili v mešano gospodarstvo s krčenjem vojaških izdatkov, pomočjo blokovskim državam in obilnim programom družbenogospodarskih reform. Začeli so uvajati različne oblike lastnine (državno, zasebno in zadružno) in čeravno še vedno v okviru socialističnega planskega gospodarstva, na novo vrednotiti princip dobička ter vlogo trga. Pri tem so v javnosti spretno zanikali vsakršno namigovanje na kapitalizem in poudarjali, da se vse reforme izvaja v okviru socializma. Te zamisli niso bile tako sveže kot se je takrat zdelo, saj je Gorbačov že leta 1987 napisal v svoji knjigi, da mora biti Perestrojka druga NEP, torej oživljena Nova ekonomska politika, ki jo je načrtoval Lenin.²⁰¹ Poleg tega so najprej v Jugoslaviji in nato tudi na Madžarskem podobne prijeme uveljavljali že od petdesetih in šestdesetih let. V tem oziru reformni paket novega sekretarja KPSZ vsebinsko ni bil povsem izviren, so pa bile posledice njegovega izvajanja pretresljive in so v državi sprožile verižni proces.²⁰²

Prvi pravi korak v smeri liberalizacije gospodarske dejavnosti je bil Zakon o individualni delovni dejavnosti sprejet 19.11.1986.²⁰³ Ta zakon je državljanom dovoljeval tudi opravljanje zasebne dejavnosti, vendar brez drugih zaposlenih. Šlo je za poskus okrepitve precej zaostalega storitvenega sektorja in sočasnega ustvarjanja novih oblik za zaposlitev odvečne delovne sile, ki bi se pojavila zaradi prenavljanja gospodarstva.²⁰⁴ Podobne narave je bil tudi sklep o legalizaciji individualne kmečke dejavnosti, ki je začel veljati 1.5.1987. Pri obeh potezah je značilen vpliv kitajskih reformnih pobud iz konca sedemdesetih iz začetka

²⁰¹ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 141.

²⁰² Prav tam, str. 141.

²⁰³ Gaidar, *Propad imperija*, str. 335.

²⁰⁴ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 141.

osemdesetih let, ki so omogočile Kitajski strmo gospodarsko rast. Vendar se tile ukrepi v Sovjetski zvezi niso obnesli v nasprotju s kitajskimi izkušnjami. Tri generacije sovjetskih državljanov niso imele nikakršnih izkušenj in poznavanja principov svobodnega tržnega gospodarstva. Ljudje so pozabili, kako je treba gospodariti na svojem in brez državne spodbude ter nadzora. Kitajci so že leta 1979 pozitivno sprejeli ukrepe oblasti, da v omejenih oblikah dovoli samostojno gospodarsko dejavnost in razpust komun, ker so šele leta 1949 začeli vstopati v socialistični sistem.²⁰⁵

Januarja 1987 je začela veljati reforma o osebnih dohodkih, ki naj bi s spreminjanjem dohodka glede na učinkovitost in kakovost dela povečala odgovornost zaposlenih kot vodij podjetij ter odpravila uravnilovko.²⁰⁶ Od leta 1986 naprej, ko so sprejeli sklep o ustanovitvi svetov delovnih kolektivov ter nato v letih 1987 in 1988 razvili v normativnih aktih, so skušali pritegniti delavce k upravljanju v podjetjih. To ni bila nikakršna nova ideja. Kot sem že na prejšnji strani omenil, so podoben sistem razvijali v Jugoslaviji vse od kar se je od konca štiridesetih let izvila iz sovjetskega nadzora.²⁰⁷ Junija 1987 je vrhovni sovjet sprejel zakon o reformi državnih podjetij. Ta je uvajal nov način upravljanja na podlagi samofinanciranja, na produktivnost vezane dohodke in možnost stečaja. V skladu z novimi zakoni je delavska skupščina neposredno izvolila upravo podjetja. Vodstvo je na podlagi te zakonodaje postalo bolj samostojno pri upravljanju podjetja.²⁰⁸

Z večjo samostojnostjo podjetij so se začele težave z gospodarnostjo sredstev. Glede tega Gaidar pravi:« *Ko so podjetja postala samostojna, so hitro zvišala plače svojim delavcem. Plače so tako leta 1988 zrasle za 8 odstotkov in leta 1989 za 13. decembra leta 1989 je direktor glavne uprave za informiranje pri vladi ZSSR V. Kossov pisal prvemu namestniku predsednika vlade ZSSR L. Voroninu, da bi se lahko dohodki prebivalstva v tekočem letu zvišali za 15 odstotkov. To da se direktorji zbirajo slabo vpliva na delovno disciplino in slabi možnost centralnih organov oblasti, da gospodarstvo regulirajo z administrativnimi metodami. Ob odsotnosti tržnih cen in strogih finančnih omejitev to povzroča vse večje težave.*«²⁰⁹

²⁰⁵ Gaidar, *Propad imperija*, str. 335.

²⁰⁶ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 141.

²⁰⁷ Gaidar, *Propad imperija*, str. 337.

²⁰⁸ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 141.

²⁰⁹ Gaidar, *Propad imperija*, str. 337.

Maja leta 1988 je začel veljati Zakon »o kooperaciji v ZSSR«, ki je omogočal zasebnitvo in privatno pobudo v sovjetskem gospodarstvu. Tako imenovane kooperative so bile ustanovljene pri državnih podjetjih. Kupovale so proizvode po fiksnih državnih cenah, ki so jih nato predelovale in naposled prodajale ter pogosto tudi enostavno preprodajale po tržnih cenah. Vodstva in ostali ljudje, ki so nadzorovali delovanje kooperativ, so v takratnih razmerah pomanjkanja blaga in finančne neuravnoteženosti na račun tega bajno zaslužili. Mnogi Rusi, ki so dandanes na seznamu najbogatejših dolarskih milijarderjev na svetu, so začeli kariero ravno v tem času.²¹⁰ O položaju delavcev ter plač v kooperativah Gaidar omenja: »Do sredine leta 1989 je število zaposlenih v kooperativah naraslo na 4,9 milijona. Pri državnih podjetjih je bilo ustanovljenih štiri petine delujočih kooperativ. Povprečna plača zaposlenega v Kooperativi je bila leta 1989 dvakrat višja od povprečne plače delavca ali uslužbenca. Na Začetku leta 1991 je bilo v kooperativah zaposlenih že 6 milijonov ljudi.«²¹¹

Zakon o najemu je bil sprejet 23. 11. 1989. V skladu s to zakonodajo je imel najemnik pravico delno ali v celoti odkupiti najeto premoženje. Pogoji odkupa premoženja so bili določeni v najemni pogodbi. Zakon je omogočil širšo privatizacijo v korist tedanje uprave podjetij in z njimi povezanih oseb.²¹²

Dne 6.7.1988 je začela veljati odločba CK KPSZ in vlade ZSSR »O širitvi zunanjegospodarske dejavnosti VLKSM²¹³ in dne 4.8.1988 pa še odločba »O podpori gospodarske dejavnosti VLKSM«. Ti ukrepi so omogočili, da so se znanstveno-tehnični ustvarjalni mladinski centri in organizacije, ki so jih nadzorovali povzpetniki iz komsomolske²¹⁴ elite začeli ukvarjati s komercialno ter zunanjegospodarsko dejavnostjo.²¹⁵

Venomer težavno sovjetsko kolektivno kmetijstvo, ki se v temelju ni spremenilo od časov Stalina, se je utapljalo v izgubah in je bilo nujno potrebno preureditve. CK KPZS je 16. marca 1989 uvedel reformo, ki je uvajala večjo prožnost odkupnih cen letine, petdesetletni zakup zemlje in ob državnih zadrugah ustanovitev tudi družinskih podjetij ter zadrug. Naslednje leto 28. februarja je bil sprejet novi agrarni zakon, ki je prvič po ukinitvi NEP-a leta 1928 vsaj

²¹⁰ Gaidar, *Propad imperija*, str. 337-338.

²¹¹ Prav tam, str. 338.

²¹² Prav tam, str. 338.

²¹³ VLKSM (Vsesojuznyj leninskij komsomol molodjoži) – vsezvezni leninski komsomol mladine. (Gaidar, *Propad imperija*, str. 338.)

²¹⁴ komsomol (kratica za Komunističeski sojuz molodjoži), komunistična mladinska zveza v nekdanji ZSSR, ustanovljena 1918; vključevala 14–26-letnike. (Gaidar, *Propad imperija*, str. 338.)

²¹⁵ Gaidar, *Propad imperija*, str. 338.

delno uvajal zasebno zemljiško posest. Kmetje so v skladu z novim zakonom lahko zaprosili državo za brezplačno dodelitev zemljiških parcel, ki naj bi jih bilo mogoče dedovati. Niso pa jih smeli prodati ali zastaviti.²¹⁶

V zadnjih dveh letih obstoja Sovjetske zveze se je v kratkem obdobju pojavilo več kot tisoč komercialnih bank. Izkazalo se je, da ni bilo niti dovolj usposobljenega kadra in nikakršne regulacije za takšen nagel razmah bančništva. V takšni situaciji v kateri poleg drugega ni bilo nikakršne bančne tradicije so novoustanovljene komercialne banke postale orodje za pranje denarja in odvajanje sredstev podjetij izpod državnega nadzora.²¹⁷

Reforme v okviru perestrojke so v glavnem le še stopnjevale razpad gospodarskega sistema, nezadovoljstvo prebivalstva in padec priljubljenosti sekretarja Gorbačova: *»Nedosledni ukrepi za liberalizacijo gospodarstva niso pomagali rešiti največjih težav, s katerimi se je srečevala država: hitrega zmanjšanja deviznih rezerv, finančne krize in vse bolj intenzivnega razpadanja potrošniškega trga. Toda zaradi administrativne zmede v kombinaciji s poslabšanjem pogojev vsakdanjega življenja je postal odnos prebivalstva do oblasti vse bolj kritičen. Leta 1985 je imel novi predsednik, ki je predstavljal drugo generacijo voditeljev, še nekaj zaupanja, proti sredini leta 1988 pa je to zaupanje hitro skopnelo.«*²¹⁸

²¹⁶ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 141.

²¹⁷ Gaidar, *Propad imperija*, str. 339.

²¹⁸ Prav tam, str. 340.

7.3 Mednarodna trgovina in razpad SEV

Večina držav članic SEV-a je petletne plane 1980-85 zaključila z zmanjšanjem ekstenzivnega gospodarskega razvoja, naraščajočimi stroški za goriva in surovine ter zmanjšanjem odvisnosti od zahoda pri kreditih in uvozu v trdi valuti. V zgodnjih osemdesetih so zunanjegospodarski odnosi imeli večji vpliv kot kdajkoli prej. Ko so zahodne države razširile kredite vzhodnoevropskim državam, so zahodni kreditodajalci smatrali, da bo Sovjetska zveza nudila finančno podporo v primeru težav z odplačevanjem posojil. Po poljski krizi med 1979 in 1982 in ostrim zvišanjem obresti na zahodu je poljski dolg postal izjemno visok, onkraj zmožnosti sovjetskega finančnega kritja. Likvidnostna kriza v vseh državah organizacije SEV je le-te prisilila k drastičnemu znižanju uvoza v trdi valuti. V osemdesetih letih so visoke obrestne mere in zvišana vrednost ameriškega dolarja na mednarodnih trgih zvišale ceno vračanja posojil. In v tem smislu je postalo znižanje dolga do zahoda prioriteta v organizaciji SEV. Med 1981 in 1985 so vzhodnoevropske članice SEV-a skušale promovirati hitrejšo rast izvoza od uvoza ter iskale možnosti za okrepitev mednarodne trgovine. Skušale so povečati zunanjetrgovinski presežek in znižati zadolženost do zahodnih posojilodajalcev.²¹⁹

Na ravni mednarodnih gospodarskih odnosov je Sovjetsko zvezo hudo prizadel dramatičen padec cen nafte med letoma 1985 in 1986. S tem so se tudi radikalno zmanjšale devizne rezerve, s katerimi je država nabavljala žito v tujini, da bi nadomestila nezadostno domače pridelavo. To je Gorbačova spodbudilo, da je liberaliziral trgovino, kar je prineslo vključitev Sovjetske zveze v Mednarodni denarni sklad in omogočil konvertibilnost rublja, da bi dal nov zagon kupovanju ter izmenjavi z zahodnimi državami.²²⁰ Temu navkljub je bilo 60 odstotkov trgovinskega prometa v osemdesetih letih med državami članicami opravljenih v okviru Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč.²²¹

Po političnih spremembah v vzhodnoevropskih državah leta 1989, ko so na Poljskem po delno svobodnih volitvah avgusta 1989 oblikovali nekomunistično vlado, na Madžarskem je zadnja komunistična vlada padla oktobra 1989 in naposled je 9. novembra istega leta padel še Berlinski zid. Postalo je jasno, da Sovjetska zveza ne bo več politično in tudi vojaško posegala v notranje zadeve teh držav. Rezultat tega je bil nagel razpad socialističnega bloka v

²¹⁹ http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html; zadnji ogled: 2.6.2014.

²²⁰ <http://www.aei.org/issue/foreign-and-defense-policy/regional/europe/the-soviet-collapse/>; zadnji ogled: 2.6.2014.

²²¹ McCaulay, *Russia, America and the Cold War*, str. 154.

Evropi. Demokratizirane vzhodnoevropske države so začele prevzemati zahodne družbenogospodarske vzorce in se približevati Evropski gospodarski skupnosti. Organizacija SEV je postala v toku teh dogodkov nefunkcionalna. Poskusi, da bi organizacijo ohranili še naprej kot trgovinsko zvezo so se izjalovili in tako so junija 1991 članice dokončno razpustile Svet za vzajemno gospodarsko pomoč.²²²

Na splošno je bilo v času perestrojke manj poudarka na reformah pri zunanjem trgovinskem področju. Najprodornejša poteza je bila od leta 1987 možnost tujih podjetij, da so lahko ustanovile mešano podjetje, pri katerem je moral biti delež sovjetskega državnega podjetja večinski, torej najmanj 51-odstoten in na vodstvenem položaju je moral sedeti sovjetski direktor. Nobenih večjih omejitev ni bilo za tuje investitorje, lahko so izražali precejšno moč v odločanju, tudi če niso imeli večinskega deleža v podjetju. Prvo takšno podjetje je bilo ustanovljeno leta 1986 z nemško modno revijo Burda, kjer so izdali 100.000 kopij revije v ruskem jeziku. Do konca leta 1990 je bilo takšnih mešanih podjetij že 2905, čeprav je bilo dosti od teh zelo majhnih ali pa neaktivnih podjetij.²²³

Reforme v okviru *perestrojke* so bile v večini primerov neuspešne. Trpele so tudi zaradi nenehnih predelav načrtov. Niso korenito reševale osrednjih točk gospodarske decentralizacije, privatizacije, davčne in finančne politike. Pomanjkanje učinkovitih idej in vzorov ter izčrpavajoče popravljanje začrtane smeri je zaznamovalo reformna prizadevanja. K temu so se pridružili še velikanski socialni izdatki za reforme. Liberalizacija planskega gospodarstva je namreč zahtevala visoko ceno in odpravo velikih in malih privilegijev večinskemu prebivalstvu ter omogočala bogatenje manjšini.²²⁴

²²² Hanson, *The Rise And Fall of the Soviet Economy*, str. 220.

²²³ Prav tam, str. 199-201.

²²⁴ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 141.

8 ZLOM SOVJETSKEGA GOSPODARSTVA IN RAZPAD ZSSR 1989-1991

Kaotično obdobje med 1989 in 1991 ni ustvarilo političnega okolja, v katerem bi lahko v miru diskutirali in sprejeli ter uveljavili zahtevne reforme v gospodarstvu. Večino časa je bilo porabljenega za politične boje med tistimi, ki so se zavzemali za ohranitev zvezne ureditve in med tistimi, ki so zagovarjali suverenost ter neodvisnost posameznih republik. Reforme Gorbačova so od leta 1987 naprej vedno bolj slabile avtoriteto komunistične partije. Šlo je za menjavo vzorca imenovanja funkcij od zgoraj k volitvam od spodaj (npr. za pozicije v partiji in v Kongres ljudskih poslancev). Partijska hierarhija vključno s KGB-jem²²⁵, ki je bil inštrument partijske oblasti, je zagotavljala in ohranjala red v državi. Navodila in ukazi partijskega vrha so zadeve spravili v red in ne zakoni, sporazumi itd.²²⁶

Dve izraziti posledici sta zaradi izgube avtoritete partije imeli velik vpliv na ekonomski razvoj propadajoče države. Naprej so lokalni regionalni partijski voditelji začeli kultivirati lokalne centre moči. Niso več mogli računati na zaščito pokroviteljev v višjih kadrih partije. S svobodo govora so nacionalistična čustva prišla na površje in s tem tudi nacionalna gibanja, naprej v baltskih državah, nato pa še v Ukrajini in Gruziji. Da bi zaobšli lokalno konkurenco, so se republiški partijski voditelji naslonili na nacionaliste. Decembra 1989 je v Litvi Algridas Brazauskas, sekretar litvanske komunistične partije, razglasil, da se bo litvanska partija ločila od Komunistične partije Sovjetske zveze. Leonid Kravčuk, sekretar ukrajinske komunistične partije, naj bi čez noč zamenjal doprsni kip Lenina z kipom Tarasa Ševčenka, nacionalnega ukrajinskega pesnika. Dokončno je pa zaškripalo, ko so ruski politiki na čelu z Borisom Jelcinom začeli obravnavati Rusko federativno sovjetsko socialistično republiko kot samostojno silo nasprotno interesom zvezne sovjetske vlade. Nastopila je »parada suverenosti« v letu 1990. Spremljala jo je vojna zakonov zaradi preprirov in razlik pri implementaciji gospodarskih reform med zvezno vlado in posameznimi republikami.²²⁷

Druga pomembna posledica je bila, da so v partijski hierarhiji srednje ležeči partijski veljaki, če so že imeli učinkovit nadzor nad državnim premoženjem, začeli dejansko prevzemati

²²⁵ KGB (kratica za Komitet gosudarstvenoj bezopasnosti), sovjetski komite za državno varnost, ustanovljen 1953. Skrbel za vohunsko mrežo v tujini, vodil notranjo protiobveščevalno službo in vodil dejavnosti, usmerjene proti domačim disidentom. V obdobju 1967–82 ga je vodil J. V. Andropov, poznejši sovjetski voditelj. KGB je bil podrejen notranjem ministrstvu ZSSR; v Ruski federaciji 1991) je njegove naloge prevzelo ministrstvo za državno varnost. (Veliki Splošni leksikon, *KGB*, Elektronska izdaja.)

²²⁶ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 221-222.

²²⁷ Prav tam, str. 222.

kontrolo nad njim. Tako rekoč je šlo za krajo državnega premoženja. To ni bila neka nova aktivnost partijskih veljakov, ampak je postala čedalje bolj očitna, dejanska in razširjena ter manj tvegana, ker sta partijska disciplina in nadzor vedno bolj popuščali.²²⁸

Ta dva poteka sta imela ključno vlogo pri propadu sovjetskega gospodarstva. Leta 1991 so se razmere v gospodarstvu bliskovito obrnile navzdol. Industrijska proizvodnja se je zmanjšala za 10 odstotkov, prihodek za 2,5 odstotka, produktivnost za 1,5 odstotka, naložbe za 8 odstotkov, zunanja trgovina za 37 odstotkov. Povečali se je inflacija (takrat je bila skoraj 100-odstotna in se je še zviševala). Javne finance so se poslabšale in naraščala je brezposelnost. Brez dela je ostalo 2 milijona ljudi.²²⁹ Življenjski standard je za večino prebivalstva bliskovito padal. Ljudje so morali za osnovne življenjske potrebščine in hrano čakati po več ur v vrstah, trgovine so bile bolj ali manj prazne ali založene le z minimalno količino dobrin. Zunanji dolg Sovjetske zveze, ki je leta 1984 znašal 25,6 milijard dolarjev je do konca leta 1991 narasel na 80 milijard dolarjev.²³⁰ Leta 1989 je finančnik in filantrop Geroge Soros napisal, da je Sovjetska zveza imela centralo-plansko gospodarstvo z izločenim centrom.²³¹

Sovjetska zveza je nadaljevala s popolnim odobravanjem Ševarnadzeja in Gorbačova s podporami v milijardah dolarjev z vojaško in drugo obliko pomoči režimom na Kubi, Siriji, Etiopiji, Vietnamu ter ostalim satelitskim državam v letih 1989, 1990 in celo še del leta 1991, ko je bila državna blagajna v celoti prazna.²³²

Spomladi leta 1990 je državna planska komisija (Gosplan) predlagala premik k tržnemu gospodarstvu, čeprav je še vedno prevladala zmešnjava kaj pravzaprav vse obsega pojem tržnega gospodarstva. Precej ekonomskih uradnikov iz vojaškega industrijskega kompleksa ni odobraval takšnih radikalnih potez v gospodarski politiki, vedeli so da bo to oslabilo njihov položaj. Boji med mnenji o tem so se nadaljevali do poletja tega leta, ko sta akademika Stanislav Šatalin in Giorgij Javlinski predstavila 500 dnevni program, plan kako preobraziti sovjetsko plansko gospodarstvo v tržno gospodarstvo. Nasproti temu sta predsednik vlade Nikolaj Rižkov in akademik Leonid Abalkin postavila bolj zmeren program reform. Gorbačov je povabil tile dve skupini k pogajanju za doseg kompromisnega programa, vendar so se

²²⁸ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 222.

²²⁹ Palumbo in Zuanazzi, *Človek in čas, Dvajseto stoletje*, str. 141.

²³⁰ Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Union of Soviet Socialist Republics*, Elektronska izdaja.

²³¹ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 222.

²³² Zubok, *A Failed Empire*, str. 308.

mnenja izkazala za nezdržljiva. Gorbačov se na takšen način ni mogel odločit za nadaljnje korake, zato je s sprejetjem radikalnejših reform odlašal. Posledično se je na političnem parketu premaknil v desno konservativnejšo držo med jesenjo 1990 in pomladjo 1991.²³³

Zadnja resnejša reformna prizadevanja pred avgustovskim državnim udarom so se zgodila spomladi, ko so voditelji svetovno najuspešnejših gospodarstev G7²³⁴ povabili sovjetskega voditelja na sestanek junija 1991 v London. Sovjetska zveza je potrebovala veliko denarja, več deset milijard dolarjev posojil za zagon reform in normalno delovanje javnih financ. Čeprav so Američani v juniju odobrili sovjetom 1,5 milijarde dolarjev kredita, je tale številka predstavljala simbolično vrednost. Gorbačovu ni šlo v račun kako so lahko zahodne države zbrale 100 milijard dolarjev za vojaški poseg proti Iraku, za sovjetsko gospodarstvo, ki je bilo neprimerljivo bolj pomembno za svetovno varnost in blagostanje pa ni bilo mogoče zbrati tolikšne vsote posojila. Glede teh misli se je pozneje Gorbačov celo sprl z ameriškim predsednikom Bushem. Kljub temu je predsednik Bush pogojeval dodelitev posojila G7 s celostnim koherentnim finančnim planom, v katerem bi bili natančno načrtani koraki prehoda k tržnemu gospodarstvu, ki naj bi bil predstavljen do srečanja v Londonu. Gorbačov se je obrnil na Grigorija Javlinskega, avtorja prej omenjenega 500 dnevnega programa, ki je skupaj z ameriškim politologom Grahamom Allisonom na ameriški univerzi Harvard snoval nov reformni program v skladu z zahtevami G7. Žal so voditelji G7 menili, da program ni dovolj sprejemljiv in tako niso obljubili nikakršnih posojil. Gorbačova so olikano poslušali, a ni bilo nobenega odziva na njegovo povabilo, da bi vlagali v Sovjetsko zvezo. Edino kar je Gorbačov dosegel je, da so voditelji G7 pristali na članstvo Sovjetske zveze v Mednarodnem denarnem skladu^{235 236}.

²³³ McCauley, *Russia, America and the Cold War*, str. 95-96.

²³⁴ G7 (Group of 7 – Skupina sedmih), medvladna organizacija osnovana leta 1975 med neformalnimi srečanji voditeljev najrazvitejših kapitalističnih industrijskih držav (ZDA, Velika Britanija, Francija, Italija, Zahodna Nemčija, Kanada in Japonska). Brez formalne listine, z omejeno birokratsko strukturo in brez stalnega sekretariata, voditelji držav G7 razpravljajo o večjih gospodarskih zadevah na neformalni ravni. S pridružitvijo Rusije leta 1997 postane organizacija znana kot G8. Leta 2014 je zaradi okupacije in posledične nezakonite aneksije polotoka Krim med Ukraino krizo članstvo Rusije v organizaciji do nadaljnjega suspendirano. (Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite, *Group of 7*, Elektronska izdaja.)

²³⁵ Mednarodni denarni sklad (angleško International Monetary Fund, kratica IMF), slovenska kratica MDS, sklad, ustanovljen 1945 v skladu z dogovori na konferenci v Bretton Woodsu (1944); sedež v Washingtonu; 183 članic (2004; ob začetku delovanja 1946 imel 40 članic). Slovenija je članica MDS od 1993. MDS je bil ustanovljen za spodbujanje uravnotežene rasti mednarodne trgovine, za doseganje tega pa se zavzema predvsem za zmanjševanje monetarne diferenciacije med državami, ohranjanje mednarodne plačilne sposobnosti, za prost promet blaga, storitev in kapitala ter za gospodarsko stabilnost tako na nacionalni kot mednarodni ravni. (Veliki Splošni leksikon, *Mednarodni denarni sklad*, Elektronska izdaja.)

²³⁶ McCauley, *Russia, America and the Cold War*, str. 97-98.

Kot sem že v drugem odstavku tega poglavja omenil so po razrahljanju centralizma v politiki in gospodarstvu posamezne republike začele razglašati suverenost. Začela se je „vojna zakonov“ med zvezno vlado v Kremlju in prestolnicami republik, ki jo je spremljala huda politična kriza. Takšen razplet dogodkov je praktično privedel do zloma notranjega trga in popolnega zastoja gospodarskih reform.²³⁷

Neuspeli državni udar konservativnih članov vodstva KPSZ 19. avgusta v Kremlju je podrl še zadnje upanje o obstanku Sovjetske zveze, čeprav je ljudstvo marca 1991 podprlo referendumu za ohranitev zveze v devetih republikah (v Estoniji, Litvi, Latviji, Moldaviji, Armeniji in Gruziji so oblasti volitve bojkotirale). Boris Jelcin je izšel kot ljubljeneč ogorčenih množic po propadlem udaru, Gorbačov pa je popolnoma izgubil kredibilnost.²³⁸

S sporazumom v Belaveži, sklenjenim 8. decembra, so najvišji politični predstavniki Rusije, Ukrajine in Belorusije razveljavili pogodbo o Sovjetski zvezi iz leta 1922 in predlagali ustanovitev ohlapne Skupnosti neodvisnih držav (SND).²³⁹ Naposled so, s protokoli v Almati podpisanimi 21. decembra 1991, politične elite vseh posameznih republik dokončno razpusile Zvezo Sovjetskih Socialističnih Republik. Uradno razpade 26. decembra 1991.²⁴⁰

S prvim januarjem 1992 je predsednik Ruske federacije Boris Jelcin začel s šok terapijo v gospodarstvu pod taktirko Mednarodnega denarnega sklada. Cilj – z radikalnimi neoliberalnimi²⁴¹ reformami naglo preobraziti gospodarstvo v tržni kapitalizem.

²³⁷ Grenville, *A History of the World*, str. 803.

²³⁸ Prav tam, str. 805.

²³⁹ Judt, *Povojna evropa*, str. 750.

²⁴⁰ Grenville, *A History of the World*, str. 805.

²⁴¹ Neoliberalizem (novi liberalizem), smer v ekonomski teoriji, gospodarstvu in zunanjetrgovinski politiki v drugi polovici 60. let 20. st. kot odgovor na keynesianski intervencionizem. Neoliberalizem se je začel v obdobju začetka integracijskih procesov v Evropi (Evropska skupnost za premog in jeklo, Evropska gospodarska skupnost) in z začetkom liberalizacije svetovne trgovine (GATT). Za neoliberalizem je značilna postopna liberalizacija notranje gospodarske politike (manj državnega poseganja v gospodarstvo) in prav tako postopna liberalizacija svetovne trgovine (najprej trgovine z industrijskimi proizvodi). Države v razvoju so v 70. letih zahtevale tudi liberalizacijo svetovne trgovine s primarnimi proizvodi, vendar so se razvite države zelo upirale, predvsem evropske države so zagovarjale močan protekcionizem v kmetijstvu. Kljub temu pa je splošna težnja po liberalizaciji prevladala, tako je največji dosežek urugvajskega kroga pogajanj v okviru GATT – končal se je 1994 – prav liberalizacija svetovne trgovine s kmetijskimi pridelki in liberalizacija storitvenih dejavnosti. Za neoliberalizem ni mogoče reči, ali se bo obdržal in ali se bo svetovna menjava res popolnoma liberalizirala, kajti še vedno je intervencionizem zelo močan, vsekakor pa je to odvisno predvsem od uspeha integracijskih procesov v Evropi (evropska denarna unija) in Ameriki (Severnoameriško območje proste trgovine/NAFTA). (Veliki Splošni leksikon, *Neoliberalizem*, Elektronska izdaja.)

9 ZAKLJUČEK

Po razpadu Sovjetske zveze in njene nesporne avtoritete kot supersile in koncem hladne vojne se je svet v zadnjih 23 letih popolnoma spremenil. Ena glavnih posledic razpada Sovjetske zveze je pospešitev procesa razkroja države blaginje in s tem tudi splošnih socialnih pravic delavstva ter prebivalstva, ne samo v bivših socialističnih državah ampak tudi v zahodnih demokracijah.²⁴² O tem se pišejo dolge študije in knjige, jaz bom v zaključku le na kratko poudaril vlogo razpada Sovjetske zveze v tem procesu, ki se je začel s postopno deregulacijo kapitalističnih finančnih trgov v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja.

V soju globalizacije (ki jo je dejansko dokončno omogočil propad Sovjetske zveze) in prostega gibanja kapitala v okviru svetovne trgovinske organizacije so od začetka devetdesetih let dalje lastniki industrijskih družb proizvodnjo, zaradi nižjih stroškov dela, preselili iz razvitejših svetovnih področij na manj razvita. Povečala se je zaposlitev v storitvenih dejavnostih, ki pa nikakor ni tako varna in množična kot je bila prej. Nasploh je visoka brezposelnost postala stalnica, moč sindikatov se je zaradi manjšega članstva nižala, pravice, ki so jih uživali delavci po več kot stoletju sindikalnih bojev, se tako iz dneva v dan nižajo. Neenakost narašča zaradi dohodkovnih razlik. Torej socialna varnost, ki jo je omogočala država blaginje, en izmed največjih dosežkov povojne Evrope, izpuhteva. Pohlep lastnikov kapitala, finančnikov in bančnikov, ki stremijo po dobičku ne meneč se za prispevek k širšemu družbenemu blagostanju, je neizmeren. Trenutna gospodarska kriza je odraz takšnega stanja.

Eden izmed glavnih razlogov za takšen razvoj je ravno propad Sovjetske zveze in socialističnega sistema, ki je bil vedno pojmovan kot edina alternativa kapitalističnemu sistemu, čeprav se je pozneje v toku let izkazal za neučinkovitega. Četudi Sovjetski sistem ni uspel zagotoviti tako visokega življenjskega standarda prebivalstvu kot so ga imeli v razvitih zahodnih državah, je nanje deloval korekturno, saj so vodilni sloji v kapitalističnih državah omogočili večje socialne pravice prebivalstvu in regulacijo kapitalističnega finančnega sistema.²⁴³

²⁴² <http://www.globalresearch.ca/the-western-welfare-state-its-rise-and-demise-and-the-soviet-bloc/31753>; zadnji ogled 12.6.2014.

²⁴³ Prav tam.

V obdobju med obema vojnama je bil slab nadzor nad bančnim sektorjem in finančnimi tokovi v takratni kapitalistični ureditvi glavni vzrok velike gospodarske krize v tridesetih letih dvajsetega stoletja. Ameriške in evropske elite so se po koncu druge svetovne vojne še posebej bale komunističnih uporov po zahodni in južni Evropi, predvsem v Franciji, Italiji in Grčiji. V Italiji je bila med leti 1945 in 1990 komunistična stranka druga najmočnejša v državi, v Grčiji so pa po koncu druge svetovne vojne komunisti organizirali silovit oborožen upor.

V teh ozirih so po opustošenju druge svetovne vojne politične in finančne elite v Evropi ter v manjši meri tudi v ZDA omogočile razvoj države blaginje znotraj reguliranega tržnega kapitalizma. Na ta način so želele prebivalcem svojih držav zagotoviti nivo socialnega varstva kot je bil prisoten v Sovjetski zvezi in s tem zatreti revolucionarno vrenje v povojni zahodni Evropi. Tako tudi evropska socialna demokracija in ostale stranke na levem političnem polu s propadom Sovjetske zveze izgubijo oporo na kolikor toliko delujoč model socialističnega sistema, ki je zagotavljal polno zaposlenost, socialno varnost ter relativno dohodkovno enakost prebivalcem.

Ljudstva v satelitskih socialističnih državah vzhodne Evrope ob osvoboditvi niso hrepenela po neomejeni gospodarski konkurenci ameriškega modela kapitalizma in jim ni bilo do izgube brezplačnih storitev socialnega skrbstva, zagotovljene zaposlitve, poceni najemnin ter ostalih ugodnosti komunizma. Privlačila jih je podoba socialne blaginje, varnosti, svobode in zaščite, ki jih je uživala večina prebivalstva v takratni Evropski skupnosti. »Človek je lahko imel socialistične dobrine, ki jih je užival v svobodi«, je povzel vidik vzhodnih Evropejcev na idealne razmere na zahodu celine zgodovinar Tony Judt.²⁴⁴

V takšnih razmerah popolne prevlade neoliberalnega kapitalizma, ki je nastopil po razpadu Sovjetske zveze, ameriški filozof Francis Fukuyama razglasi konec zgodovine kot končno točko ideološke evolucije človeštva, ki ji sledi univerzalizacija zahodne liberalne demokracije kot končne oblike vlade človeštva.²⁴⁵ Od začetka devetdesetih let dvajsetega stoletja je v svetovnih smernicah prevladovala konformistična politika, ki daje prednost kapitalu in dobičku pred socialnim ter kulturnim razvojem družbe. Vse to se je dogajalo in se še dogaja pod pokroviteljstvom edine preostale supersile ZDA, ki je globalni primat neoliberalnega

²⁴⁴ Judt, *Povojna evropa*, str. 724-725.

²⁴⁵ <http://wescholar.wesleyan.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=ujss>; 12.6.2014.

kapitalizma vzpostavljala tudi v vlogi svetovnega policista. A kot sem poudaril že v uvodu, se to razmerje počasi podira, vznikajo nove velesile na čelu s Kitajsko, ki bo do leta 2020 postala največje svetovno gospodarstvo.

Poudariti velja, da je kljub katastrofalnim gospodarskim razmeram Sovjetska zveza propadla primarno iz političnih razlogov. Na napete politične razmere v državi je pa vsekakor pripomogel slab gospodarski položaj ob koncu osemdesetih let. Socialistični planski gospodarski sistem od časa Stalina ni doživel večjih strukturnih sprememb vse do nastopa sekretarja Gorbačova in v takšni obliki nikakor ne bi mogel dolgoročno obstati. Sovjetska zveza, pod pokroviteljstvom sekretarja Gorbačova, naj bi z reformami po letu 1987 počasi krenila po poti skandinavskega modela: socialno-tržnega gospodarstva v okviru socialdemokratske politične ureditve.²⁴⁶ A se to ni zgodilo zaradi hude vsesplošne notranje državne krize, nesposobnosti samega Gorbačova ter drugačnih interesov voditeljev razvitih držav, ki niso bili pripravljeno privoliti v finančno pomoč Sovjetski zvezi. A vendar, če bi vodstvo leta 1985 prevzel kdo drug, ki ne bi imel takšnih odprtih stališč in bi obdržal integriteto partijskega sistema, bi se ukazna hierarhija v planskem gospodarstvu ohranila. Na takšen način bi gospodarstvo delovalo še naprej in država ne bi razpadla.²⁴⁷

Gospodarska šibkost Sovjetske zveze, ki se po letu 1989 izrazito kaže tudi zunanjemu svetu, vsekakor pripomore k propadu vzhodnega socialističnega bloka in vizije komunistične družbe, ki je še napajala različna skrajno levičarska ter uporniška gibanja v različnih, predvsem revnejših predelih sveta. Sovjetska zveza ni bila več zmožna subvencionirati (predvsem s poceni energenti in surovinami) vzhodnoevropskih in ostalih zavezniških socialističnih držav po svetu. Socialistično plansko gospodarstvo se je izkazalo kot skrajno neučinkovito v novih razmerah globalnega neoliberalnega kapitalizma.

Večina bivših sovjetskih republik je implementirala surovo obliko kapitalizma. Življenjski standard je padal do konca devetdesetih let in šele v prvih letih novega tisočletja so povečini zabeležile rast. V teh državah je trajala splošna revščina več kot deset let. Nalezljive bolezni so se širile zaradi propada zdravstvenih sistemov, življenjska doba krajšala in rodnost padala. Tudi danes, čeprav se je stanje v večini držav izboljšalo (predvsem je to zaznati v Rusiji, Kazahstanu ter Azerbajdžanu zaradi izvoza energentov po visokih svetovnih cenah in v

²⁴⁶ Whyman, Baimbridge, Mullen, *The Political Economy of the European Social Model*, str. 108-109.

²⁴⁷ Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy*, str. 254.

baltskih državah, ki so se uspešno integrirale v Evropsko unijo), družbe teh držav še vedno označuje ogromna dohodkovna neenakost.²⁴⁸ Takšne razmere pripomorejo k zaostrovanju še nerešenih konfliktnih odnosov med bivšimi republikami med katerimi je do zdaj daleč najnevarnejši ukrajinsko-ruski konflikt z začetka leta 2014, ki se je že sprevrgel v državljansko vojno v Ukrajini. Z obojestranskimi gospodarskimi in političnimi sankcijami in posledično ohlajenimi odnosi med Rusijo in Evropsko unijo, je kriza najhuje destabilizirala varnost celotne evropske celine v zadnjih dvajsetih letih.

²⁴⁸ Vrtačnik, *Ekonomske posledice razpada Sovjetske zveze*, str. 40.

10 VIRI IN LITERATURA

Monografske publikacije

- Ascher, Abraham: *Russia: A Short History*. Oxford: Oneworld Publications, 2002.
- Boffa, Giuseppe: *Povjest sovjetskog saveza, II. knjiga, od domovinskog rata do položaja druge velesile, Staljin i Hruščov 1941 – 1964*. Opatija: Otokar Keršovani, 1985.
- Buvač, Drago: *Sovjetska alternativa: ogled o znansveno-tehničkoj revoluciji i privrednom sistemu SSSR-a (1950-1975)*. Zagreb: Stvarnost, 1977.
- Gajdar, Jegor: *Propad imperija: učne ure za sodobno Rusijo*. Radovljica: Didakta, 2013.
- Gregory, Paul: *Russian National Income, 1885-1913*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Grenville, John Ashley Soames: *A History of the World: From the 20th to the 21th Century*. Abingdon: Routledge, 2005.
- Hobsbawm, Eric: *The Age of Extremes 1914-1991*. London: Abacus, 1994.
- Hanson, Philip: *The Rise and Fall of the Soviet Economy: an Economic History of the USSR from 1945*. London: Pearson Education Limited, 2003.
- Ilešič, Svetozar: *Gospodarska in politična geografija sveta*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1964.
- Judt, Tony: *Povojna Evropa 1945-2005: druga knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, 2007.
- Keep, John: *Last of the Empires: A History of the Soviet Union 1945-1991*. New York: Oxford University Press USA, 1995.
- Kennedy, Paul: *The rise and fall of the great powers*. New York: Vintage Books, 1989.
- Kenez, Peter: *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Kotkin, Stephen: *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970-2000*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

- McCauley, Martrin: *Russia, America and the Cold War*. Harlow: Pearson Publication Limited, 2004.
- Medvedev, Roj Aleksandrovič: *Nikita Hruščov*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983.
- Rupnik, Anton: *Tretji Rim*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1999.
- Sandle, Mark: *A Short History of Soviet Socialism*. London: UCL Press Limited, 1999.
- Service, Robert: *The Penguin History of Modern Russia from Tsarism to the twenty-first Century*. London: Penguin Group, 2009.
- Sewel, Mike: *The Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Suny, Ronald Grigor: *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*. New York: Oxford University Press USA, 1998.
- Thompson, John: *Russia and the Soviet Union, an Historical Introduction from the Kievan State to the Present*. Boulder: Westview Press, 2009.
- Whyman, Baimbridge, Mullen: *The Political Economy of the European Social Model*. Abingdon: Routledge, 2012.
- Zubok, Vladislav: *A Failed Empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007.
- Zwass, Adam: *The Council for Mutual Economic Assistance, The Thorny Path from Political to Economic integration*. New York: M. E. Sharpe, Inc., 1989.

Članki

- Hunter, Holland: Tracking Economic Change with Ambiguous Tools: Soviet Planning 1928-1991. *The Journal of Economic History*, Vol. 58, No. 4 (Dec., 1998). New York: Cambridge University Press, str. 1027-1031, 1998.
- Johnson, Simon in Temin, Peter: The Macroeconomics of NEP. *The Economic History Review*, Vol. 46, No. 4, (Nov., 1993). Oxford: Basil Blackwell, str. 750-767, 1993.

Diplomska dela

- Strbad, Alenka: *Učinki tranzicije na gospodarstvo baltskih držav*. Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Ljubljana, 2006.
- Vrtačnik, Jurij: *Ekonomske posledice razpada Sovjetske zveze in njihov vpliv na njene nekdanje republike*. Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Ljubljana, 2012.

Enciklopedije

- Inannaccone, Andrea in Palmeri, Ivano: *Človek in čas, devetnajsto stoletje in začetek dvajsetega stoletja*. Zbirka Človek in čas; 8. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1998.
- Palumbo, Pietro in Zuanazzi, Alessandro: *Človek in čas, dvajseto stoletje*. Zbirka Človek in čas; 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.
- *Encyclopaedia Britannica: Ultimate Reference Suite 2011*, (ur. Michael Levy). Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 2011. Elektronska izdaja na plošči DVD-rom.
- *Veliki splošni leksikon*, (ur. Aleš Pogačnik). Ljubljana: DZS, 2005. Elektronska izdaja na plošči CD-rom.

Svetovni splet

- Cia.gov, A Cold War Conundrum: The 1983 Soviet War Scare; zadnji ogled: 2.6.2014
<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/a-cold-war-conundrum/source.htm>
- Nytimers.org, Dowd, Maureen: Where's the Rest of him?; zadnji ogled: 2.6.2014
<http://www.nytimes.com/1990/11/18/books/where-s-the-rest-of-him.html?src=pm&pagewanted=3>

- Forbes.ru, Predšestvennik Gajdara; zadnji ogled: 2.6.2014
<http://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/61265-predshestvennik-gaidara?page=0,0>
- Globalresearch.ca, Petras, James: The Western Welfare State: Its Rise and Demise and the Soviet Bloc; zadnji ogled: 12.6.2014
<http://www.globalresearch.ca/the-western-welfare-state-its-rise-and-demise-and-the-soviet-bloc/31753>
- Aei.org, Gaidar, Yegor: *The Soviet Collapse: Grain and Oil*; zadnji ogled: 2.6.2014
<http://www.aei.org/issue/foreign-and-defense-policy/regional/europe/the-soviet-collapse/>
- The Library of Congress, Federal Research Division; Skallerup, Thomas: Soviet Union, Brezhnev, The Economy; zadnji ogled: 2.6.2014.
<http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field%28DOCID+su0071%29>
- The Library of Congress, Federal Research Division; Goodrich, Malinda: Appendix B - Germany (East) THE COUNCIL FOR MUTUAL ECONOMIC ASSISTANCE; zadnji ogled: 2.6.2014
http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/germany_east/gx_appnb.html
- The Library of Congress, Federal Research Division; Skallerup, Thomas: Soviet Union, Khrushchev's Reforms and Fall; zadnji ogled: 2.6.2014
<http://lcweb2.loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@field%28DOCID+su0068%29>
- Wesleyan.edu, Elias, Scott: Neo-liberalism and Its Discontents: Assessing the Aftermath of the Soviet Collapse; zadnji ogled: 12.6.2014
<http://wescholar.wesleyan.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=ujss>